

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN VƏ FƏRDİ SAHİBKAR
TƏSƏRRÜFATLARININ ƏSAS İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN
STATİSTİK TƏDQIQI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Məmmədov Murad Zaur

BAKİ - 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh
_____imza
“___” _____ 2020-ci il

“KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN VƏ FƏRDİ SAHİBKAR
TƏSƏRRÜFATLARININ ƏSAS İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN
STATİSTİK TƏDQIQI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 “Statistika”

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikas

Qrup: 704

Magistrant:

Məmmədov Murad Zaur

_____imza

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d. müə. Abbasov Ceyhun Abbas

_____imza

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Hübətova Suqra inqilab qızı

_____imza

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar Atakişi oğlu

_____imza

Elm Andı

Mən, Murad Məmmədov Zaur and içirəm ki, “Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəricilərinin statistik tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“KƏND TƏSƏRRÜFATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN VƏ FƏRDİ SAHİBKAR TƏSƏRRÜFATLARININ ƏSAS İQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏRİNİN STATİSTİK TƏDQIQI”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığı kənd təsərrüfatı müəsisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının başlıca iqtisadi göstəricilərinin statistik tədqiqi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, informasiya bazasındakı dəyişikliklər nəzərə alınmaqla təhlilinin əsas istiqamətlərinin hazırlanması və müasir şəraitdə iqtisadi səmərəliliyin dəyişməsindəki əsas tendensiyaların öyrənilməsi ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatı müəsisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəricilərinin statistik tədqiqidir.

İsdifadə olunmuş tədqiqat metodları: Tədqiqat metodunun tətbiqi ilə aparıcı yerli və xarici alimlərin tədqiqat mövzusunda elmi əsərləri təhlil edilmiş; yerli və xarici mətbuatda elmi nəşrlər, kənd təsərrüfatı istehsalının qiymətləndirilməsi və təhlilinin müxtəlif aspektlərini göstərən monoqrafiyalar, tezislər, dissertasiyalar nəzərdən keçirilmişdir. Statistik vasitə kimi amil analiz üsulları, variasiya, analitik qruplaşdırma, təhlil metodları, eləcə də tədqiqat nəticələrinin təqdim edilməsinin cədvəl və qrafik metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası kimi internet resurslarında təqdim olunan materiallardan, yerli və xarici müəlliflərin dövrü mətbu orqanlarından məqalələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında statistik məlumatların yenilənməsində gecikmə olduğu üçün yeni məlumatlar əldə edilməsi çətinləşmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Kənd təsərrüfatı müəsisələrinin fəaliyyətinin müasir şəraitində fəaliyyətinin təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri sistemi aydınlaşdırılmış və formalaşdırılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri. Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti, müddəalarının aqrar islahatların təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş konkret tövsiyə və təkliflər mərhələsinə gətirilməsində və yeni iqtisadi şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili və səmərəliliyinin artırılması ilə əlaqədar bir çox məsələlərin daha yüksək elmi və metodiki səviyyədə həllinə imkan verməkdədir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, aqrar, aqrar sektor, fərdi sahibkar təsərrüfatları

“STATISTICAL STUDY OF THE MAIN ECONOMIC INDICATORS OF AGRICULTURAL ENTERPRISES AND INDIVIDUAL ENTREPRENEURS”

SUMMARY

The actuality of the subject: The relevance of the dissertation research topic is determined by improving the methodology of statistical research of key economic indicators of agricultural enterprises and individual entrepreneurs, developing the main directions of analysis taking into account changes in the information base and studying the main trends in economic efficiency in modern conditions.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the study is a statistical study of the main economic indicators of agricultural enterprises and individual entrepreneurs.

Used research methods: Scientific works of leading local and foreign scientists on the research topic were analyzed with the application of the research method.

The information base of the research: Materials presented on Internet resources, articles from periodicals of local and foreign authors were used as the information base of the research.

Restrictions of research: It was difficult to obtain new data due to delays in updating statistics during the survey.

The novelty and practical results of investigation: The system of the main economic indicators of the activity of the agricultural enterprises in the modern conditions of their activity has been clarified and formed.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the dissertation allows to bring its provisions to the stage of concrete recommendations and proposals aimed at improving agrarian reforms and to solve many issues related to the organization and efficiency of agricultural production in the new economic environment at a higher scientific and methodological level.

Key words: agriculture, agrarian, agrarian sector, individual entrepreneurial farms

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB	Avropa Birliyi
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
Aİ	Avropa İttifaqı
FAO	The Food and Agriculture Organization
GATT	The General Agreement on Tariffs and Trade
IPCC	Intergovernmental Panel on Climate Change
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
SİF	Sahibkarların İnkişaf Fondu
ÜDM	Ümumdaxili məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. AQRAR SEKTORUN FƏALİYYƏTİNİN TƏDQIQ EDİLMƏSİNƏ DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR.....	12
1.1. Aqrar sektorun fəaliyyətinin tədqiq edilməsinə dair nəzəri əsaslar.....	12
1.2. Aqrar sektorun inkişafının sosial - iqtisadi problemləri	25
II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNDA FƏRDİ SAHIBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ	34
2.1. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf dinamikası	34
2.2. Kənd təsərrüfatı sektorunda fərdi sahibkarlığın inkişafının təhlili	41
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN AQRAR SEKTORU İLƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN AQRAR SEKTORU ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏR..	47
3.1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında formalaşan münasibətlərin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi	47
3.2. Azərbaycanın aqrar sektorunun iqtisadi göstəriciləri ilə Dünya ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəli təhlili.....	57
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	65
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	69
Cədvəllərin siyahısı	74
Qrafiklərin siyahısı.....	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Aqrar-sənaye kompleksinin kənd təsərrüfatında sənaye əlaqələrinin gücləndirilməsinə, çox strukturlu iqtisadiyyatın formalaşmasına və istehsalın tənzimlənməsi üçün bazar mexanizminin yaradılmasına yönəldilmiş aqrar sektorunda islahatların aparılması aktual bir təşkilati və iqtisadi problemdir. Sahibkarlıq subyektlərinin bazar tipli bir quruma çevrilməsi, kənd işçilərinin sosial-iqtisadi vəziyyətindəki dəyişiklik və onların motivasiyası mexanizminin yaradılması bu dəyişikliklərin təşkilati və iqtisadi istiqamətlərinin əsaslandırılmasını və eyni zamanda aqrar-sənaye istehsalının səmərəliliyini artırmaq üçün daxili ehtiyatların axtarışı tələb edir. Bu problemlərin nəzəri işlənmə səviyyəsi müasir idarəetmə təcrübələrinin tələblərinə cavab vermir ki, bu da institusional dəyişiklikləri, mülkiyyət münasibətlərinin inkişafını və yeni idarəetmə formalarının fəaliyyətinin təşkilini əngəlləyir. Bu baxımdan, istehsalçı qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafındakı dəyişiklik tendensiyalarına əsaslanan kənd təsərrüfatı təşkilatlarının islahatının təşkilati və iqtisadi aspektlərinin yaxşılaşdırılması üçün elmi konsepsiyaların və tətbiq olunan tövsiyələrin hazırlanmasına obyektiv ehtiyac var. Yuxarıda deyilənlərdən belə çıxır ki, kənd təsərrüfatı sektorunda islahatların nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi, onların həyata keçirilməsi üçün obyektiv şərtlərin təhlili, bu prosesin ayrı-ayrı komponentlərinin təkmilləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi üçün tövsiyələrin hazırlanması aktual problemdir və böyük praktik əhəmiyyətə malikdir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən bir səviyyədə saxlanılması və onun daim böyüməsi üçün qayğı ölkənin kənd təsərrüfatı siyasətinin vacib xüsusiyyətlərindən biri kimi önə çıxır. Təəssüf ki, bugünkü keçid dövründə bu sadə həqiqət nəzərə alınmır və vəziyyət durmadan pisləşir. Bütün bunlar təcili olaraq hökumətin müxtəlif səviyyələrində kənd təsərrüfatının səmərəliliyi probleminin hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyət göstərməsi üçün rəqabət mühitinin yaradılmasının mümkünlüyünü müəyyənləşdirən ən vacib amil kimi istehsalın səmərəliliyinin artmasının vacibliyi, onun statistik qiymətləndirilməsi üçün müasir

şəraitə uyğun bir metodologiyanın hazırlanmasına ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirmişdir.

Dissertasiya tədqiqatının mövzusunun aktuallığı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəricilərinin statistik tədqiqi metodologiyasının təkmilləşdirilməsi, informasiya bazasındakı dəyişikliklər nəzərə alınmaqla təhlilinin əsas istiqamətlərinin hazırlanması və müasir şəraitdə iqtisadi səmərəliliyin dəyişməsindəki əsas tendensiyaların öyrənilməsi ilə müəyyən edilir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Bir çox tanınmış iqtisadçı əsərlərini kənd təsərrüfatı sektorunun islahatı və kənd təsərrüfatı təşkilatlarını bazar iqtisadiyyatı şərtlərinə uyğunlaşdırma probleminə həsr etmişdir: İ.İbrahimov, E.Quliyev, N.Stern, Y.Akimova, E.Kovalenko, A.Bespalova, E.Karpuzova və başqaları. Eyni zamanda, yığılmış elmi potensialın aqrar sahədə islahatların yaxşılaşdırılması üçün bir sıra təşkilati və iqtisadi tədbirlərin hazırlanması üçün yetərsiz olduğu ortaya çıxdı, bu problemin bütün tərəfləri tam araşdırılmadı, bir çox məsələlər mübahisəli olaraq qalır. Bu baxımdan yeni təşkilati və hüquqi idarəetmə formalarının elmi qiymətləndirilməsi və səhvlərin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanması tələb olunur. Bu, bu problemlə bağlı hərtərəfli tədqiqatların davam etdirilməsini və genişləndirilməsini zəruri edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarının statistik təhlilinin aparılmasında Rzayev M., Ataşov B., Salahov S., Aslanov A., Cabbarov Z. və tədqiqatçıların tədqiqatlarına istinad edilmişdir. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin vəziyyətinin dinamik təhlilinin aparılmasında Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin statistik məlumat və məcmuələrindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəricilərinin statistik tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq işdə aşağıdakı əsas vəzifələr qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- Aqrar sektorun fəaliyyətinin tədqiq edilməsinə dair nəzəri əsaslarını öyrənmək;

- Aqrar sektorun inkişafının sosial - iqtisadi problemlərinə nəzər salmaq;

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf dinamikasını göstərmək;

- Kənd təsərrüfatı sektorunda fərdi sahibkarlığın inkişafının təhlilini aparmaq;

- Azərbaycanın kənd təsərrüfatında formalaşan münasibətlərin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsini öyrənmək;

- Azərbaycanın aqrar sektorunun iqtisadi göstəriciləri ilə dünya ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəli təhlilini nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Bu dissertasiya işinin predmeti kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəricilərinin statistik tədqiqıdır.

Tədqiqat obyektı Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı müəssisələridir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat metodunun tətbiqi ilə aparıcı yerli və xarici alimlərin tədqiqat mövzusunda elmi əsərləri təhlil edilmiş; yerli və xarici mətbuatda elmi nəşrlər, kənd təsərrüfatı istehsalının qiymətləndirilməsi və təhlilinin müxtəlif aspektlərini əks etdirən monoqrafiyalar, tezislər, dissertasiyalar nəzərdən keçirilmişdir. Statistik vasitə kimi amil analiz üsulları, variasiya, analitik qruplaşdırma, təhlil metodları, eləcə də tədqiqat nəticələrinin təqdim edilməsinin cədvəl və qrafik metodları istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası kimi internet resurslarında təqdim olunan materiallardan, yerli və xarici müəlliflərin dövrü mətbu orqanlarından məqalələrdən istifadə edilmişdir. Tədqiqat əsasnamələrə, istinad nəşrlərindən alınan rəsmi statistik məlumatlardan, statistik qurumların materiallarından, elmi seminar və konfransların materiallarından, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının və fərdi sahibkar təsərrüfatlarının vəziyyəti təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqat işinin aparılmasında statistik məlumatların yenilənməsində gecikmə olduğu üçün yeni məlumatlar əldə edilməsi çətinləşmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiyanın elmi yeniliyi elementlərindən ibarət aşağıdakı müddəaları formalaşdırır və əsaslandırır:

- Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir şəraitində fəaliyyətinin təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri sistemi aydınlaşdırılıb və formalaşdırılıb;
- Kənd təsərrüfatı sektorunda fərdi sahibkarlığın inkişafının təhlili aparılmışdır
- Azərbaycanın kənd təsərrüfatında formalaşan münasibətlərin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi öyrənilmiş və müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Dissertasiyanın praktik əhəmiyyəti, müddəalarının aqrar islahatların təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş konkret tövsiyə və təkliflər mərhələsinə gətirilməsində və yeni iqtisadi şəraitdə kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili və səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı bir çox məsələlərin daha yüksək elmi və metodiki səviyyədə həllinə imkan verməkdədir.

Tədqiqat zamanı əldə edilən nəticələr, Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən kollektiv və icarə müqavilələri tətbiq edilərkən, aqrar sektorda islahatlar aparılarkən istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. AQRAR SEKTORUN FƏALİYYƏTİNİN TƏDQIQ EDİLMƏSİNƏ DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR

1.1. Aqrar sektorun fəaliyyətinin tədqiq edilməsinə dair nəzəri əsaslar

Aqrar sektor bir neçə min il əvvəl ortaya çıxmışdır və tarixən mədəni maddi istehsalın ilk qolu olmuşdur. Mədəni əkinçiliyə və heyvandarlığa keçid, əkinçiliyin meydana çıxması sözün düzgün mənasında məhsuldar iqtisadiyyatın meydana çıxmasına işarə etmişdir.

Hazırda aqrar sektor hər bir ölkənin xalq təsərrüfatının ən vacib sahələrindən biridir. Əhalini qida ilə, sənayeni isə xammal ilə təmin etməyə çağırılan kənd təsərrüfatıdır. Eyni zamanda, bərpa olunmayan qaynaqlardan fərqli olaraq, torpaq, təbii olaraq, düzgün işlənərək, məhsuldarlığını sınırsız bir müddətdə qoruya bilər. Əslində inkişaf etmiş bir aqrar sektor iqtisadiyyatın uzunmüddətli çiçəklənməsinin açarıdır. Bu səbəbdən də sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatına sahib olan dövlətlər iqtisadiyyatın milli aqrar sektor üçün narahatlıq nümayiş etdirir, maliyyə faydaları və proteksionizm mexanizmləri daxil olmaqla hərtərəfli dəstək verir, baxmayaraq ki, bu birbaşa müzakirə olunmur.

Qeyd etmək gərəkdir ki, kənd təsərrüfatı prosesi digər sahələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Əvvəla, kənd təsərrüfatı canlı təbiətlə - bitki və heyvanlarla məşğul olur və torpaq başlıca istehsal vasitəsidir. Bu səbəbdən iqtisadiyyatın əkinçilik sektoru, açıq-aşkar istehsal mövsümi ilə, həm də təbii-iqlim və torpaq-bioloji şərtlərdən güclü asılılıqla xarakterizə olunur. Nəticədə kənd təsərrüfatında istehsalın iqtisadi prosesi təbii ilə sıx əlaqəlidir (Quliyev E. 2015: s.320).

Kənd təsərrüfatının xarakterik bir xüsusiyyəti də uzun bir istehsal dövrüdür - bir qayda olaraq bir il və yaxud daha uzun müddətdə bitmiş məhsul əldə etmək mümkündür. Bunun səbəbi, bildiyiniz kimi, mülayim enliklərdə yerləşən əksər inkişaf etmiş ölkələrdə təbii və iqlim şəraitinin təqvim ilində əsas məhsullardan yalnız bir məhsul götürməsinə mümkün etməsidir. Heyvandarlıqda əsas heyvandarlıq növlərinin yetişdirilməsi daha da uzun sürür.

Xərclərin quruluşu və istifadə olunan avadanlıqların amortizasiya sxemi də

orijinaldır, çünki təsərrüfatlar tam kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchiz olunmalıdır, baxmayaraq ki, bəzi növləri ildə yalnız bir neçə gün istifadə olunur. Məsələn, səpin və biçin işləri ən yaxşı aqrotexniki qaydada aparılmalıdır və praktikada yaxşı bir fermada üç gün çəkirlər - qalan vaxt isə müvafiq avadanlıq boşdur. Bu, istehsal vahidi üçün lazımi qədər yüksək sabit xərclərə və amortizasiya fonduna şişirdilmiş ayırmalara gətirib çıxarır.

Eyni zamanda, aqrar sektorda, xüsusən də kənd təsərrüfatında lider mövqeyi fərdi sərmayə qoyuluşu az və işçiləri məhdud olan kiçik və orta ölçülü firmalar tutur. Bunun əsas səbəbi torpağın məkan genişliyidir. Bir mərkəzdən bir-birindən on kilometr uzaqlıqdakı əraziləri emal etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən də aqrar sahədə üstünlük təşkil edən bazar növləri, müəssisənin optimal ölçüsünün kiçik olduğu inhisarçı rəqabət və mükəmməl rəqabətdir.

Kənd təsərrüfatının xüsusi bir xüsusiyyəti bank sistemi ilə xüsusilə sıx bir əlaqə, kənd təsərrüfat bazarında fəaliyyət göstərən firmaların xarakterik xüsusiyyətləri (kiçik bir firmanın nadir hallarda əhəmiyyətli maliyyə ehtiyatlarına sahib olması) və istehsalın mövsümi xarakteriyə əlaqədar olan bir kreditdən yüksək bir asılılıqdır (iqtisadiyyat baharın əvvəlində kredit olmadan istehsalına başlaya bilməz öhdəliklərini yalnız payızın sonlarında ödəyə bilər).

Eyni əkinçilik müxtəlif sosial formalarda təşkil edilə bilər, lakin dünyanın əksər ölkələrində müasir şəraitdə kənd təsərrüfatı bazar prinsiplərinə əsaslanır.

Bu vəziyyətdə üç müxtəlif qrupun maraqları torpaq idarəçiliyi ilə toqquşur (Маринченко Т.Е., Суркова Т.А., Карнаухов Б.И. 2016: с.266-272).

- torpaq mülkiyyətçiləri;
- kirayə sahibləri;
- mizdlü işçilər (kəndlilər).

Nəticə, bir tərəfdən, torpaq mülkiyyətinin torpaq idarəçiliyindən ayrılmasıdır. Bu fenomen kapital mülkiyyətinin kapital funksiyasından ayrılmasının xüsusi bir işi kimi qəbul oluna bilər. Bununla yanaşı, iki növ torpaq inhisarı formalaşır: torpağa xüsusi mülkiyyət inhisarı və iqtisadiyyatın obyekt kimi torpağın üzərində inhisar. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə bazar iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan başlıca istehsal

vasitəsi olan birbaşa istehsalçının (kənd təsərrüfatında - kəndli) torpaqdan ayrılması mövcuddur. Tipik bir vəziyyət, bir sahibkarın müvəqqəti istifadə (icarə) üçün bir torpaq sahəsi alması və bazar şərtləri ilə bir təsərrüfat idarə etməsi, yəni muzzdlu işçi qüvvəsi istifadə etməsidir.

Aqrar sektor, əhalinin qida ilə təmin edilməsinə və bir çox sənaye sahələrinə xammal əldə olunmasına istiqamətlənmiş iqtisadiyyatın bir qoludur (Маринченко Т.Е., Суркова Т.А., Карнаухов Б.И. 2016: с.266-272).

Aqrar-sənaye kompleksinin ən vacib həlqəsi olan kənd təsərrüfatı, təsərrüfatın digər sahələrindən istehsalın mövsümi xarakteri, torpağın əmək predmeti və vasitəsi kimi istifadəsi və təbii şəraitdən güclü asılılığı ilə fərqlənir. Tərkibində bir-biriylə sıx əlaqəli olan əkinçilik (bitkiçilik) və heyvandarlıq fərqlənir, bu da sırasıyla kənd təsərrüfatı məhsullarının 56 və 44 faizini təmin edir.

Bitkiçilik aşağıdakı seqmentləri əhatə edir: taxıl, paxlalılar, yem, sənaye, tərəvəz bitkiləri və sitrus, tonik, yağ, bitkilər, həmçinin üzümçülük və bağçılıq. Heyvandarlıq aşağıdakı elementləri (tərkib hissələri - alt sahələr) əhatə edir: maldarlıq, qoyunçuluq, atçılıq, dovşançılıq, su məhsulları, quşçuluq (Маринченко Т.Е., Суркова Т.А., Карнаухов Б.И. 2016: с.266-272).

Ölkədəki kənd təsərrüfatının sahələrinin, şübhəsiz ki, meşə təsərrüfatı, aqronomiya və s. kimi müxtəlif elmi fənlər və metodlarla əlaqəli olduğunu başa düşmək lazımdır. Bu səbəbdən dövlət, elm adamlarının MDB ölkələrində kənd təsərrüfatı biznesinin tətbiqi üçün yeni metodlar və yollar inkişaf etdirməsinə və bununla da milli iqtisadiyyatın bu sahəsindəki səmərəliliyinin artırılmasına imkan vermək üçün ölkədə bu elm sahələrinin inkişafını təmin etməlidir.

Aqrar sektor ölkə iqtisadiyyatında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Cəmiyyətin həyatını qorumaq üçün şərtləri müəyyən edən əsas iqtisadi sahələrdən biridir. Əhəmiyyəti yalnız insanların qida ehtiyaclarını ödəməkdə deyil, eləcə də əhalinin məşğulluğuna və bütün milli istehsalın effektivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsidir.

İqtisadiyyatın bu sektorunda bazar qiymətini təyin etmək çətin və ya mümkün olmayan maddi və qeyri-maddi faydalar yaradılır. Qeyri-maddi faydalar kənd

təsərrüfatının qeyri-ərzaq funksiyaları ilə əlaqələndirilir və kənd təsərrüfatının istehsalının ya müsbət (kəndlərin qorunması, mənəvi miras) və ya mənfi (eroziya, torpaq çirklənməsi) xarici təsirləri kimi xarakterizə edilə bilər.

Aqrar sektor anlayışı iki şəkildə şərh edilə bilər. Sözüün dar mənasında, bu kənd təsərrüfatıdır, yəni emal sənayesi üçün qida məhsulları və kənd təsərrüfatı xammalı istehsalıdır. Aqrar sektorun təkamülü müddətində kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əvvəllər yerinə yetirdiyi funksiyaları öz üzərinə götürərək kənd təsərrüfatından müstəqil sənaye sahələri yaranmağa başladı: kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri istehsalı, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı, qablaşdırılması, saxlanması və daşınması, mineral gübrələrin tətbiqi, torpaqların təmizlənməsi, hamısı kənd təsərrüfatı sektoru üçün istehsal xidmətləri sistemi. İqtisadiyyatın aqrar sektorla sıx əlaqəli bütün bir zənciri formalaşmışdır. Sovet iqtisadi ədəbiyyatında bu sahələrin birləşməsinə aqrosənaye kompleksi və ya qısaca aqrosənaye kompleksi deyilir.

Aqro-sənaye kompleksi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və istehlakçıya çatdırılması ilə əlaqəli iqtisadiyyatın bir-biriylə əlaqəli sahələrinin məcmusudur. Aqrar-sənaye kompleksi ölkəni ərzaq və istehlak malları ilə təmin etdiyindən dövlətin həyatında xüsusi yer tutur.

“Aqrar-sənaye kompleksi” termini bütövlükdə formalaşdığı 70-ci illərin ortalarında dövriyyəyə gəldi. Aqro-sənaye kompleksinin yaranmasına tarixən elmi-texniki inqilab, əldə etdiyi nailiyyətlərin kənd təsərrüfatına nüfuz etməsi və kənd təsərrüfatı ilə sənaye arasındakı əlaqələrin möhkəmlənməsi səbəb olur. Bu, geniş mənada kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı kimi qəbul edilməlidir.

Qərb ənənəsinə görə kənd təsərrüfatı ilə əlaqəli sahələrə aqrobiznes deyilir. Bu termin əllinci illərdə Amerikalı iqtisadçı R. Goldberg tərəfindən “A Concept of Agrobusiness” (“Aqrobiznesin konsepsiyası”) kitabında tətbiq edilmişdir. Aqrobiznes, onlara bu məhsula olan tələbi tam təmin etmək şəraitində gəliri maksimum dərəcədə artırmaq üçün təsərrüfatlarda məhsul istehsalı, kənd təsərrüfatı xammalının və ondan yaradılan istehlak mallarının saxlanması, emalı və satışı üzrə bütün əməliyyatların məcmusu kimi görünür.

Aqrar sektorun əsas vəzifəsi əhalinin qida və istehlak mallarına olan tələbatını

maksimum dərəcədə təmin etməkdir. Aqro-sənaye kompleksinin inkişafı insanların rifah səviyyəsinə güclü təsir göstərir, çünki istehsal etdiyi məhsullar ticarət mallarının 60% -dən çoxunu təşkil edir.

Aqrar-sənaye kompleksi üç sahəni əhatə edir. Birinci sahə aqrar-sənaye kompleksini istehsal vasitələri ilə təmin edən sahələrdən, habelə kənd təsərrüfatı üçün istehsal və texniki xidmətlər göstərən sahələrdən ibarətdir. Sənayenin və istehsalın bu sferasında: traktor və kənd təsərrüfatı maşınqayırması, qida maşınqayırması, mineral gübrələrin istehsalı və kimyəvi bitki qoruma məhsulları aqro-sənaye kompleksinin ilk sahəsinin bir hissəsi olan sahələr istehsal prosesi üçün qaynaqlar təmin etmək, kənd təsərrüfatının sənayeləşməsi və emal sənayesindəki texniki tərəqqi üçün zəmin yaratmaq və kompleksin bütün əlaqələrinin normal fəaliyyətinə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Əvvəla, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı tamamilə rəqabətli bir sənayenin klassik nümunəsidir, çünki kənd təsərrüfatı istehsalını hər biri qiymətlərə təsir etmək üçün kifayət qədər təklifi olmayan çox sayda satıcı tərəfindən həyata keçirilir, məhsul praktiki olaraq şaxələndirilmir və əlavə olaraq praktik olaraq bazara heç bir giriş və çıxış maneəsi yoxdur.

İkinci xüsusiyyət kənd təsərrüfatı istehsalının təbii şərtlərdən güclü asılılığıdır. Quraqlıq, daşqınlar, zərərvericilər, heyvan və bitki xəstəlikləri kənd təsərrüfatı sektorunu nisbətən riskli bir kapital qoyuluşuna çevirir.

Digər bir xüsusiyyət, məhsulun fərqliliyinin zəif olması səbəbindən satıcıların qiymətləri qaldırmaq üçün az fürsətləri olmasıdır. Dünyada ildən-ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının və kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələrinin qiymətləri bərabərliyi aqrar sektorun xeyrinə dəyişmişdir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı və qida sektorunun son məhsulu qidadır. Ancaq qidaya olan tələbin qiymət elastikliyi ümumiyyətlə aşağıdır. İstehlakçılar qiymətlərin artmasından və ya azalmasından asılı olmayaraq əsas qida növlərini praktik olaraq sabit həcmdə alır. Digər tərəfdən, kənd təsərrüfatı və qida məhsullarına olan tələb də gəlirə həssas deyil.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin aşağı elastikliyi, uzunmüddətli

əkinçilik probleminin yaranmasına səbəb olur. Təklifin böyüməməsi və ya yavaş böyüməsi halında tələbin aşağı elastikliyi iqtisadiyyatın bir sektoru üçün hələ problem deyil. Ancaq həqiqət budur ki, son bir əsrdə kənd təsərrüfatı sektorunda əhəmiyyətli elmi-texniki tərəqqi yaşandı, kənd təsərrüfatı əməyinin məhsuldarlığı kəskin artdı və kənd təsərrüfatı məhsulları tədarükü sürətlə artmağa başladı. Həqiqi gəlirlərin artması ilə hər bir ailənin aqro-qida sektoruna tələbi azalır. Ancaq rifahın böyüməsi ilə doğum nisbəti ümumiyyətlə azalır və bu, əhalinin artım sürətində azalma deməkdir. Nəticədə cəmiyyətdə kənd təsərrüfatı məhsullarına olan ümumi tələb, təklifdən daha yavaş böyüyür.

Beləliklə, iqtisadiyyatın inkişafı və elmi-texniki tərəqqi ilə kənd təsərrüfatı iki tendensiya arasında “sıxılır”. Bir tərəfdən təklifdəki artımla sektorun ümumi gəliri azalma meyli göstərir. Digər tərəfdən, alınan malların qiymətləri təsərrüfat məhsullarının qiymətlərini üstələyir. Yaranan meyl təsərrüfat gəlirlərinin nisbi azalmasıdır. Uzunmüddətli perspektivdə təsərrüfat gəlirləri həmişə qeyri-təsərrüfat gəlirlərindən geri qalır. Kənd təsərrüfatı yüksək rəqabətə davamlı bir sahə olduğu üçün, bazar qanunlarına görə, gəlirlərin azalmasına paralel olaraq, fermerlərin bu sahədən daha gəlirli fəaliyyət sahələrinə axını olması lazım gəldi. Lakin praktikada bu baş vermir. Kənd təsərrüfatında mənbələrin hərəkətsizliyi uzunmüddətli əkinçilik problemini daha da artırır. Kənd sakininin və kənd işçisinin özəlliyi həyat və işin təməllərinə xüsusi bağlılığında ifadə olunur və əhalinin bu hissəsinin xüsusi sosial mühafizəkarlığını müəyyənləşdirir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin qiymət qeyri-elastikliyi, kənd təsərrüfatı istehsalının təbii amildən və istehsalçıların rəqabətindən yüksək dərəcədə asılılığı ilə birlikdə qısamüddətli əkinçilik probleminin yaranmasına səbəb olur: kənd təsərrüfatı bazarında qiymətlər son dərəcə qeyri-sabitdir. Fermerin nəzarətindən kənar olan min səbəbdən asılı olaraq tədarük həcmindəki ən kiçik dalğalanmalar (yüksək və ya aşağı məhsul və s.) - və qiymət qeyri-kafi sürətlə düşür və ya yüksəlir.

Aqrar sektorun iqtisadiyyatın digər sahələrindən digər bir fərqi ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatının ən geniş yayılmış forması kəndli ferması, ailə təsərrüfatıdır.

Bu müəssisə üçün fəaliyyət göstərməyin məqsədi ailənin rifahıdır, yalnız kənd təsərrüfatı istehsalından əldə olunan gəlirlə məhdudlaşmır. Buna görə də, sahibkarın həmişə qazancını maksimum dərəcədə artırmağa çalışdığı firma nəzəriyyəsinin ilkin mövqeyi, təmiz şəkildə kənd təsərrüfatı sektoru üçün tətbiq oluna bilməz.

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının yuxarıdakı xüsusiyyətlərindən əlavə qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə həm də cəmiyyətin ona xüsusi münasibəti ilə səciyyələnir. Proteksionizm yerli istehsalçıları qorumağın iqtisadi siyasəti olaraq, əlbəttə ki, yalnız kənd təsərrüfatına xas deyil. Bununla birlikdə, ən geniş yayılmış və güclü olduğu qida sektorundadır. Proteksionizm lehinə ümumi dəlillərlə yanaşı (dempinqə qarşı mübarizə, inkişaf etməkdə olan sənayenin qorunması, işsizlik və s.) Əkinçilik sektorunda da xüsusi dəlillərdən istifadə olunur. Əvvəla, tez-tez avtarkiya kimi başa düşülən millətin qida təhlükəsizliyi arzusu və kənd mənzərəsi deyilən ənənəvi kənd görünüşünü qorumaq arzusudur (Losch B., Fréguin-Gresh S., ve White E.T. 2012: p.156).

Milli xüsusiyyətlərinə malik ənənəvi kənd mənzərəsi, şübhəsiz ki, hər bir ölkənin milli mədəni irsidir. Əkinçilik əhalisinin azalması ilə birlikdə onun itirilməsi təhlükəsi yaranır. Bu problem, uzun müddət öz fermerlərinə iqtisadi dəstək verməklə bu problemi həll etməyə çalışan Qərbi Avropa ölkələri üçün xüsusilə aktualdır. Dəqiq aqrar proteksionizmin xüsusi aktuallığını müharibədən sonrakı tarix boyu onun aradan qaldırılması probleminin beynəlxalq ticarət problemləri arasında ən vacib yeri tutması sübut edir. Bu məsələ Avropa İqtisadi Birliyinə başlayan Roma Müqaviləsinin inkişafında əsas yer tuturdu. Bu məsələ GATT Uruqvay raundunun yekun sənədlərində əsas yer tutur.

Beləliklə, aqrar sektorda iqtisadi münasibətlərin spesifikliyi kifayət qədər güclüdür ki, bu da aqrar iqtisadiyyatın xüsusi nəzəri kursunu tələb edir.

Aqrar sektorun fəaliyyəti yalnız qida və ya kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməklə məhdudlaşmır. Əkinçilik fəaliyyətləri dünyada yaşayan milyardlarla insanın dolanışığı olduğundan bu fəaliyyətlər yalnız iqtisadi və ekoloji deyil, həm də sosial cəhətlərə malikdir.

Əslində, sənaye cəmiyyətə bir çox fərqli şəkildə təsir edir. Kənd təsərrüfatının təsirləri və töhfələri ümumiyyətlə aşağıdakı beş başlıq altında qruplaşdırıla bilər:

iqtisadi inkişaf, yoxsulluğun azaldılması, gender bərabərliyi, ərzaq təhlükəsizliyi və ekoloji davamlılıq.

Sözügedən adların hər biri iqtisadi ədəbiyyatda çox ətraflı tədqiqat mövzusu olmuşdur.

Aqrar sektorun əsas hədəflərindən biri ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Son 40 ildə dünya əhalisi 3.2 milyard artdı və sonrakı 40 ildə 2.3 milyard artması gözlənilir. Belə bir sıx artım istər-istəməz müxtəlif problemləri gətirir. Son illərdə tez-tez istifadə olunan davamlılıq konsepsiyası və son illərdə baş verən həddindən artıq təbiət hərəkətləri səbəbindən iqlim dəyişikliyi nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatı istehsalının, xüsusilə təbii ehtiyatlardan istifadədə davamlılığı, qeyd olunan əhali artımına paralel olaraq ciddi bir problem kimi görünür.

2050-ci ilədək kənd təsərrüfatı məhsulları yalnız dünya əhalisini qidalandırmaq üçün 70% artmalı və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu nisbət 100% -ə yüksəlməsi gözlənilir.

Mövcud metodlardan istifadə etməklə kənd təsərrüfatı istehsalında artım təbii ehtiyatların intensiv istifadəsindən asılı olacağından, xüsusən suvarma sahəsindəki mənbələrdən səmərəli istifadə problemi ortaya çıxacaq və təəssüf ki, dünyanın 40% -i çay hövzələrində əhəmiyyətli dərəcədə su çatışmazlığı ilə üzləşəcəkdir. İntensiv əkinçilik təcrübələri və istehsal artımı ilə paralel olaraq ətraf mühitə atılan pestisidlər və digər aqrokimyəvi maddələr ətraf mühitin çirklənməsi problemini gətirəcək, kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük ticarət həcmində intensiv becərilməsi və meşələrin kəsilməsi nəticəsində biomüxtəliflik təhdid ediləcək və istehsal prosesinin yaratdığı istixana qazı tullantıları da iqlim dəyişikliyinə səbəb olacaqdır.

Əhali artımının və demoqrafik hərəkətlərin təsiri yalnız fiziki nəticələrlə məhdudlaşmır. Kənddən şəhərə köçlər nəticəsində dünyada şəhərlərdə yaşayan insanların sayı kənd yerlərində yaşayanları keçib. Yaxın keçmişdə yoxsulluğun azaldılması 1995-ci il Kopenhagen Sammitində əsas hədəflərdən biri kimi göstərilmişdir. Bununla birlikdə, mövcud şəhərləşmə sürətinə baxmayaraq, 2050-ci ilə qədər 2,8 milyard insanın kənd yerlərində yaşamağa davam edəcəyi ehtimal edilir.

Yoxsulların əksəriyyətinin kənd yerlərində yaşadığını və kənddə yaşayan insanların əksəriyyətinin əkinçilikdən qazandıqlarını nəzərə alsaq, kənd əhalisinin gəlirlərini artırmaq və beləliklə kənd yoxsulluğunu azaltmaq həm ölkə iqtisadiyyatında, həm də kənd təsərrüfatı sektorunda ən vacib hədəf olaraq ortaya çıxır. Bu baş verərsə, kənd yerlərində artım yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalması ilə nəticələnəcəkdir, bu səbəbdən qurulacaq siyasətlərdə bu məsələ diqqətlə qiymətləndirilməlidir. Tədqiqatlar göstərir ki, 1993-2002-ci illər arasında dünyada azalmış yoxsulluğun 81%-i kənd yerlərində yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədardır, lakin yalnız 19% -i kənddən şəhərə köç etməklə bağlıdır.

Bu, xüsusilə inkişaf və yoxsulluğun azaldılması üçün təklif ediləcək siyasətlərdə kənd şəraitinə diqqət yetirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Təbii qaynaqlara gəldikdə, əkinçilik sektoru inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud suyun təxminən 85% -ni və torpağın 42% -ni istifadə edir. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri nəticəsində istixana qazlarının 30% -i kənd təsərrüfatından yayılır.

Torpağın əkinçilik məqsədləri üçün intensiv becərilməsi, həddindən artıq istifadəsi və xüsusilə səhv kənd təsərrüfatı təcrübələri nəticəsində dünyada torpaq məhsuldarlığı (məhsuldarlığı) hər il əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Torpaq məhsuldarlığı keyfiyyətini itirəndə su və külək eroziyasından ciddi şəkildə təsirlənməyə başlayır. Bu amillər nəticəsində istehsalçılar, istehsalda istifadə olunan gübrələr, pestisidlər və su kimi daxilolmaların məhsuldarlığının azalmasına paralel olaraq gəlir itkisi ilə də üzləşirlər.

Gündəlik həyatda istifadə olunan suyun çirklənməsinin əsas səbəbi kənd təsərrüfatıdır: Bitki qidaları, pestisidlər, torpaq və digər çirkləndiricilər də ciddi sosial, iqtisadi və ekoloji xərclərə səbəb olur. Eynilə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, istixana qazı tullantıları da, xüsusən də səhv kənd təsərrüfatı təcrübələri nəticəsində artmaqdadır. Torpaqda mövcud olan üzvi və qeyri-üzvi bitki qidalarının 50%-nə qədər hissəsi bəzi intensiv əkinçilik sistemlərindəki səhv tətbiqlər səbəbindən istifadə edilə bilməz. Bu vəziyyətin əksi də mümkündür; Bəzi hallarda torpaqdan çox miqdarda bitki qidası çıxarıla bilər. Bioloji müxtəliflik tərəfdən, dünya miqyasında, xüsusilə meşələrin həddindən artıq kəsilməsi keçən əsrdə

biomüxtəlifliyin itkisinə səbəb oldu. Çətin strategiya kənd təsərrüfatının mənfi təsirlərini minimuma endirməklə müsbət töhfələrini artırmaqdır. İqlim dəyişikliyi də sürətlənir və kənd təsərrüfatı fəaliyyəti və meşələrin kəsilməsi yolu ilə istixana qazı tullantılarının təxminən üçdə birinə səbəb olur. Yuxarıda qeyd olunan mənfiliklər üçün klassik və daxilolma intensiv əkinçilik sistemlərində dəyişikliklərin nə qədər zəruri olduğu görülür.

Ancaq əkinçilik təcrübələrindən irəli gələn yuxarıda göstərilən mənfi inkişafı baxmayaraq, kənd təsərrüfatı sektoru son illərdə istehsal baxımından müsbət inkişafı şahid oldu. Xüsusilə əkinçilik texnikalarındakı inkişaf, əkinçilik, rotasiya (növbə) tətbiqi, suvarma metodlarındakı yeni tətbiqlər, mexanizasiya və yeni kimyəvi gübrələr kənd təsərrüfatı istehsalının artmasında mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin ikinci yarısından bəri dünya kənd təsərrüfatındakı inkişafı baxdıqda aşağıdakı mənzərəni görürük. 1950-ci və 1960-cı illər kənd təsərrüfatına çox məhdudlaşdırıcı rolların verildiyi dövrlər olaraq təyin olunur. Bu dövrdə kənd təsərrüfatı, xüsusən sənayeləşməyə keçmədən əvvəl ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə qida məhsullarının tədarükünü təmin edən bir sektor kimi qəbul edildi. Paralel bir vəzifə olaraq, işçi nöqtəyi-nəzərindən, əkinçilik sektoru nominal maaşların artımını dayandırır. Aqrar sektorun tipik xüsusiyyətləri olan aşağı məhsuldarlıq və müasir texnologiyalardan istifadə olunmaması səbəbindən bu xüsusiyyətlərə sahib olan sənayeye keçid iqtisadi inkişaf adlandı. Bu dövrlərdə müzakirə olunmağa başlayan böyümə konsepsiyası çərçivəsində əkinçiliyin rollarından biri də böyüməyi dəstəkləyən bir element olmaq idi. Byerlee, de Janvry və Sadoulet (2009) kənd təsərrüfatının sözügedən böyümə üzərində iki təsirin olduğunu bildirirlər: Birincisi, klassik əkinçiliyin elmi əsaslı texnologiya ilə müasir bir sektora çevrilməsi və böyüməyə töhfə verməsi mümkündür. İkincisi, kənd təsərrüfatındakı böyümə, sürətləndirici təsirləri ilə digər sahələrdə müsbət əks olunur. Bu dövrdə kənd təsərrüfatındakı böyümənin bir təzahürü kənd təsərrüfatları üçün artan gəlirin həm istehsal olunan məhsullar, həm də xidmətlər üçün bazarın yaradılmasına kömək etməsi idi.

1980-ci ildən sonra dünyada dövlətlərin müxtəlif sektorlarından kiçilmə və çəkilmə siyasətləri kənd təsərrüfatı sektoru üzərində təsirli olmağa başladı. Bununla birlikdə, dövr ərzində kənd təsərrüfatı hələ də strateji bir sektor olaraq qəbul edildiyi üçün, kənd təsərrüfatı sektorunda bu proses daha yavaş idi.

Bu, fermerlər üçün yeni anlayışların və alternativlərin ortaya çıxmağa başladığı bir dövrdür. Nəzarət qurumları və ictimai əsaslı şirkətlərin sayının azalmasına paralel olaraq, özəlləşdirmə siyasəti və çoxmillətli şirkətlərin bazara girməsi ilə yeni bir qida rejimi ortaya çıxmağa başladı. Xüsusilə tələb səbəbiylə dünya əhalisinin artması və şəhərləşməsi, artan gəlirlərə paralel olaraq ət və süd məhsullarına da tələbin artması, qida böhranı dövrləri xaricində qiymətlərin struktur olaraq azalması, qloballaşma çərçivəsində inteqrasiya olunmuş dünya ticarəti, bu yeni qida rejimi və kənd təsərrüfatı qidaları (kənd təsərrüfatı məhsulları) bazarlarını təşkil edir. Bununla belə, belə yeni bazarların yaranmasına baxmayaraq, iqtisadi və maliyyə böhranları dünyada artan kənd təsərrüfatı qiymətləri ilə birlikdə yoxsulluğu artırır və yoxsulların bu inkişaflara reaksiyaları məhdud olaraq qalır. Bundan əlavə, ölkələrin inkişaf strategiyaları və beynəlxalq inkişaf yardımlarının siyasi iqtisadiyyatı bu sektoru mənfi təsir göstərir.

Yuxarıda izah edilən bu mühitdə, son 20 ildə əvvəllər bu səviyyədə gündəmə təsir etməyən məsələlər qlobal olaraq tez-tez müzakirə olunur. Bunlardan birincisi iqlim dəyişikliyi və bunun xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalına təsiridir. Bu mövzu, 1992-ci il Rio Zirvəsi və 1997-ci il Kyoto Konfransı çərçivəsində dünya miqyasında ətraflı müzakirə edildi. Bu mövzuda iki cari və əhatəli araşdırma var: 2007 İqlim Dəyişikliyi İqtisadiyyatının İcmalı və IPCC İqlim Dəyişikliyi 2007 Hesabatı. Bu hesabatlardan sonra iqlim dəyişikliyinə dair fikirləri müzakirə etmək üçün Kopenhagen Sammiti 2009-cu ilin dekabrında keçirildi. İkinci məsələ 2007-2008-ci illərdə xüsusilə dünya miqyasında artan ərzaq qiymətləri ilə ortaya çıxan qida böhranlarıdır. 2000-ci illərin əvvəllərində tarixən ən aşağı səviyyəyə düşən taxıl qiymətləri əvvəlcə 2007-2008-ci illərdə təxminən 100% artdı və 2009-cu ildən etibarən yenidən bahalaşmağa başladı. Xüsusilə qarğıdalı və soya qiymətlərindəki artım, dünya miqyasında ət qiymətlərində bir artım yaratdı, çünki bu məhsullar həm

də heyvan yemi xammalıdır.

Dünya Bankının verdiyi təxminlərə görə, 2010-cu ilin ortalarından sonra yenidən yaşanan qida qiymətlərindəki artımlar nəticəsində dünyada 44 milyon daha çox insan yoxsulluq həddinin altına düşdü.

Qida məhsullarının bahalaşması üçün fərqli səbəblər irəli sürülür. Bununla birlikdə, araşdırmalar göstərir ki, artan enerji qiymətləri nəticəsində bio yanacaqlara olan tələbin artması, ABŞ dollarının ucuzlaşması və xüsusilə ciddi iqlim hadisələri artımlarda təsirli olur. Mövcud tədqiqatlara zidd olan bir nəticə olaraq Headey və Fan Çin və Hindistan mənşəli tələb artımının istifadə edilən məlumatlar tərəfindən dəstəklənmədiyini, Irwin və Sanders isə tez-tez istifadə olunan maliyyə alətləri və spekulativ investisiyaların qiymət dəyişkənliyini əsla artırmadığını bildirirlər.

Yaşanan inkişaflara cavab olaraq, 2010-cu ilin noyabrında Seul G20 zirvəsində “Kənd Təsərrüfatı G20” qurularaq xüsusilə qida qiymətlərində müşahidə olunan dəyişkənliyə qarşı mübarizə məqsədi daşıyırdı. Bu inkişaflara fermer tərəfindən baxıldıqda, xalis effekti dəqiq müəyyənləşdirmək çətin olsa da, kənd təsərrüfatı məhsullarının artan qiymətləri, məhsul istehsalındakı artıma paralel olaraq fermerlərin ərzaq zəncirindəki sövdələşmə paylarının və gəlirlərinin artmasına səbəb ola bilər.

İnkişafba bağlı hazırkı mübahisələr belə formalaşmışdır. Həm 2000-ci Millətlər Minilliyin İnkişaf Məqsədləri, həm də ÜTT-nin 2001-ci il Doha İnkişaf Agentliyi əkinçilik məsələlərinin vacibliyini vurğulayır və kənd təsərrüfatını yoxsulluqla mübarizə vasitəsi kimi qəbul edirlər, lakin təəssüf ki, kənd təsərrüfatını prioritet hesab etmirlər. Əslində, Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinin demək olar ki, hamısı kənd təsərrüfatı ilə əlaqəlidir; Xüsusilə yoxsulluğun azaldılması, gender bərabərliyi və ətraf mühitin davamlı istifadəsi yoxsulluğun azaldılması üçün qlobal çərçivəni çəkir. 2010-cu ilin sentyabrında təşkil olunan BMT Sammitində mövzu yenidən gündəmə gətirilsə də, kənd təsərrüfatı hələ də müzakirələrin mərkəzində deyil. Kənd təsərrüfatının vacibliyini vurğulayan bir başqa inkişaf da Dünya Bankının 25 ildən sonra ilk dəfə 2008-ci ildə kənd təsərrüfatına dair bir inkişaf hesabatı yayımlamasıdır. Hesabatda kənd təsərrüfatının inkişaf prosesindəki rolu və

yoxsulluğun azaldılmasına verə biləcəyi töhfə vurğulanır. Hesabatda kənd təsərrüfatının inkişafında kənd təsərrüfatının rolu vurğulansa da, eyni dövrdə hesabatın dərc olunmasına zidd olan inkişaf da olmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sənaye İnkişaf Təşkilatının 2009-cu il hesabatında, dəyişikliyin əsas təşəbbüsçüsünün əslində sənaye sektoru olduğu ifadə edilərkən, bunun xüsusilə ən aşağı gəlirli 1 milyard insan və orta gəlirli ölkələr üçün doğru olduğu vurğulandı.

2011-ci ildə, G20 liderləri, Cannes Bəyannaməsi ilə kənd təsərrüfatı istehsalının və məhsuldarlığının davamlı artmasına qərar verdilər. Açıqlamada, dövlət və özəl sektor investisiyalarının əkinçilik sahəsindəki üstünlükləri vurğulanarkən, məhsuldarlığın artırılması üçün araşdırma və inkişaf etdirmə işlərinin əhəmiyyəti də vurğulandı. G20-nin o zamankı sədri Meksika, beynəlxalq təşkilatlara, xüsusən də kiçik fermerlər üçün kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı davamlı artırmaq üçün praktik tətbiqləri araşdırmağa dəvət etdi.

Yuxarıda göstərilən mövcud global problemlərin ən vaciblərindən biri olan artan ərzaq qiymətlərinə həll olaraq hökumətlər özlərini qida ilə təmin etməyə çalışırlar. Lakin bu vəziyyət müqayisəli üstünlük kimi əsas iqtisadi anlayışlarla ziddiyyət təşkil edir. Mövcud təcrübələr, eyni zamanda məhsulların beynəlxalq alverdə alındığı zaman əldə olunan firavanlıq səviyyəsinə nisbətən qiymət artımlarına, daha çox səmərəsizliyə və ətraf mühitə zərər verməyə səbəb olur.

1.2. Aqrar sektorun inkişafının sosial - iqtisadi problemləri

Inkişaf etmiş ölkələrin hökumətləri, ÜTT qaydalarını atlayaraq müxtəlif proteksionist tədbirlər tətbiq etmək daxil olmaqla, yerli kənd təsərrüfatı istehsalçılarını dəstəkləmək üçün hər cür üsulla çalışır, çünki əğlabatan səlahiyyətlilər inkişaf etmiş bir orta təbəqənin sivil cəmiyyətdə sosial və iqtisadi sabitliyin açarı olduğunu başa düşürlər.

Fransa, Qərbi Avropanın ən böyük kənd təsərrüfatı istehsalçısı və dünyanın ən böyük ixracatçılarından biridir. Bunun əsasını əlverişli təbii şəraiti və istifadə üçün yararlı geniş torpaq sahələri təşkil edir. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi Fransa ərazisinin 2/3 hissəsidir (təqribən 35 milyon hektar), əkin sahələrinin payı getdikcə azalır və ot örtüyünün sahəsi artır, bu da əkinçilikdə heyvandarlıq ixtisasının artması ilə əlaqədardır. Əkin sahələri 16,8 milyon hektar, 2,2 milyon hektar çoxillik əkin sahələri (üzüm və bağlar), 13,9 milyon hektar otlaq və biçənəklər, 14,5 milyon hektar meşə altındadır. Kənd təsərrüfatının strukturunda 43,3% bitkiçilik, xüsusilə taxılçılıq - 16,0%, tərəvəz və meyvələr - 9,0%, üzüm (şərab üçün) - 8,5%; heyvandarlıq - 56,7%, o cümlədən: ət istehsalı - 26,1%, süd - 18,6%, quşçuluq və yumurta - 7,7%. Fransa ümumi taxıl istehsalına görə yalnız Rusiya, Hindistan və Kanadadan geri qalır. Fransa əhalisi% 100 istehsal etdiyi qida ilə təmin olunur (Stern N. 2017: p.125).

Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatı dünyanın ən mexanikləşdirilmiş sahələrindən biridir və minimum əmək resursları ilə (1,4%) yüksək məhsuldarlığa malikdir. Ölkədə inkişaf etmiş bir təsərrüfat sistemi (təqribən 250 min) və güclü heyvandarlıq kompleksləri mövcuddur. Son 20 ildə öz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi 68%-dən 85% -ə qədər artmışdır. Taxıl, mal əti, donuz əti, quş əti, yumurta, süd kimi məhsulların istehsal həcmi istehlak ehtiyaclarını qarşılıyır və ya üstələyir. İstehsalın strukturunda heyvandarlıq güclü bir təbii yem bazasının mövcudluğu və kənd təsərrüfatı üçün yüksək keyfiyyətli torpağın məhdud olması səbəbindən üstünlük təşkil edir (ölkənin 60% -i). Heyvandarlığın əsas sahəsi mal-qaranın müxtəlif istiqamətlərdə yetişdirilməsidir: ölkənin şimalında və qərbində və iri şəhərlərin ətrafında süd və ət və süd maldarlığı

sahələri formalaşmışdır, eyni zamanda ət üçün kökəlmək üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi cinslər də mövcuddur. Mal-qaranın (mal-qaranın) sayı 15 milyon başdan çoxdur: 30 milyon qoyun, 8 milyon donuz, 100 milyon quş. Hər il 4 milyon tondan çox ət və 15 milyon ton süd istehsal olunur. Dünyaca məşhur iribuynuzlu mal-qara, qoyun, donuz və at cinslərinin bir çoxu İngilis mahallarının adını daşıyır. Bu fenomen məhdud torpaq ehtiyatları, əmtəə münasibətlərinin erkən inkişafı, zəngin bir ölkədə istehsalın yaxşılaşdırılması imkanları ilə əlaqədardır (Власов С.Д. 2014: с.124-127).

Bitkiçilik məhsulları ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının 23-25% -ni təmin edir. Bitkiçilik məhsulları arasında taxıl əkinini üstünlük təşkil edir (əkin sahələrinin 30% -dən çoxu), arasında buğda (18%) və arpa (11%) və yulaf üstünlük təşkil edir. Təxminən 17 milyon hektar ərazi kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün istifadə olunur ki, bunun da 5 milyon hektarı əkin sahəsidir, 7 milyon hektarı əkin otları və 5 milyon hektarı kobud otlaqlardır. Kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə görə Böyük Britaniya dünyanın aparıcı yerlərindən birini, qoyun sayına görə isə Qərbi Avropada birinci yeri tutur (Власов С.Д. 2014: с.124-127).

Almaniyada kənd təsərrüfatı yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bir sahədir. Almaniya, Avropa Birliyinin ən böyük kənd təsərrüfatı istehsalçılarından biridir. Ölkə ərazisinin yarısından çoxu, yəni təxminən 19 milyon hektarı əkinçilik üçün istifadə olunur. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi gəlirinin 4/5 hissəsini gətirir. Bunlar ət, sət pendirlər, yağdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək intensivliyi geniş mexanizasiya və elektriklişdirmə, gübrələrin və müasir zərərvericilərə qarşı mübarizə vasitələrinin istifadəsi ilə təmin edilir. Taxıl əkininin əsasını buğda təşkil edir, yüksək məhsuldar sortları 70 kq / ha-a qədər məhsul verir. Çovdar, yulaf və arpa da yetişdirilir. Ümumi taxıl məhsulu baxımından ölkə Avropada üçüncü yerdədir (Никонов А.Г., Павлов В.И., Черницкий А.К. 2015: с.220-221).

Bazar iqtisadiyyatında, Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən də görüldüyü kimi, aqrar sənaye istehsalının səmərəliliyi və kənd yerlərinin inkişafı dövlət tənzipləməsindən və dəstəyindən çox asılıdır. İqtisadiyyatı

inkişaf etmiş ölkələrin əkinçilik sektorunda, kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyələşdirməsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malik olduğu kənd təsərrüfatı kredit sistemi mövcuddur. Məsələn, İngiltərədə ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı kredit sistemi yoxdur və kənd təsərrüfatları kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin dördü birindən çoxunu təşkil edən və dünyanın ən böyük sahələrindən biri olan dövlət subsidiyaları ilə dəstəklənir.

Almaniyanın uzunmüddətli kreditlər üçün faiz dərəcəsini 4% endirən bir investisiya təşviqi proqramı var. İpoteka banklarında kredit faizləri 6-8.5% -dir. İqtisadçıların təxminlərinə və statistik məlumatlara görə, müxtəlif ölkələrdə məhsuldarlığın artımının müxtəlif dövrlərində bu, iqtisadi artımın 40-90% -ni təmin edirdi. Almaniyada, bu günə qədər müharibədən sonrakı inkişaf təcrübəsi, bunun sayəsində ölkənin yüksək məhsuldarlıq dərəcələri var və dünyanın iqtisadi liderlərinə aiddir (Никонов А.Г., Павлов В.И., Черницкий А.К. 2015: с.220-221).

Fransada istehsal vasitələrini paylaşan kooperativlər təşkil olunur. Bu cür kooperativlər torpaq becərilməsi, gübrələmə, məhsul yığımı, meliorasiya və s. ilə məşğul olur. Almaniyada maşın cəmiyyətləri (3-5 müəssisə) adlanan cəmiyyətlər və maşın hüceyrələri yaradıldı, kənd təsərrüfatı maşınları həm fərdi, həm də dərnək üzvlərinə məxsusdur. Avadanlıqlar şifahi qarşılıqlı razılaşma yolu ilə və hər şeydən əvvəl tərtib olunmuş qrafikə uyğun olaraq icarəyə verilir. İcarə haqqları ümumiyyətlə ilin sonunda ödənilir.

Son illərdə Almaniyada kooperativ birliklərindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına dəstək səviyyəsi xeyli artmışdır. Bu qurumlar istixanaların saxlanması üçün lazımi əkin materialları, elektrik enerjisi, heyvandarlıq, o cümlədən mal-qara mayalanması və s. Təchizatı ilə xidmətlər göstərirlər. İndi Fransada olduğu kimi Almaniyada da kooperativlər bütün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin 80% -ni birləşdirir.

İnkişaf etmiş monetarizm ölkələrində dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət ehtiyacları üçün satın alınmasını rədd etmir, bunun üçün müstəqil olaraq qiymətlər təyin edir və əmtəə istehsalçılarına inkişafına və məcmu gəlir əldə etməsinə əlverişli subsidiyalar verir. Məsələn, 90-cı illərdə. XX əsrdə dövlət

ehtiyacları və subsidiyalar üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması, kənd təsərrüfatında istehsalçıların ümumi gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edirdi, burada ABŞ-da 1 hektar əkinçilik ərazisinə - 30%, Kanada - 45%, İsveç - 59%, Yaponiya - 66%, Finlandiya - 71%, Norveç - 77%.

Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının satışına və alınmasına dair ABŞ qanunvericiliyinin tətbiqinin qanuni tənzimləməsini və tətbiqini təhlil edərək, 1985-ci il ABŞ Qida Təhlükəsizliyi Qanununun bəzi müddələrinin xüsusiyyətlərinə qısaca toxunaq. Qəbul edilməsi ilk növbədə ölkədəki daxili siyasi və iqtisadi vəziyyətlə əlaqədardır. Qanun kənd təsərrüfatına subsidiyaların saxlanması, kənd təsərrüfatı məhsullarının büdcə vəsaiti hesabına alınması kursunu təsdiqlədi və kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması üçün yeni qaydalar və mexanizmlər, habelə dövlət borcları ilə təminat təqdim etdi, yalnız daxili bazara tədarükünə deyil, həm də ixracına töhfə verdi. Bu genişləndirilmiş qanuni bazaya əsaslanaraq kənd təsərrüfatına dövlət büdcəsindən daxilolmalar 58 milyard ABŞ dollarına çatdırıldı. Bu, ABŞ hökumətinə təkcə bazar dalğalanmalarına, əkin sahələrinin sayının və kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmının tənzimlənməsinə, kənd təsərrüfatı istehsalçıların (əsasən fermerlərin) gəlirlərinə təsirini kəskin şəkildə artırmağa deyil, həm də ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas alıcısı və distribyutoruna çevrilməsinə imkan verdi. 1990-cı illərin sonunda. dövlət buğda məhsulunun 47%-nə və süd məhsullarının 45%-nə qədər sahib idi.

Eyni Qanunda torpaqların rəşional istifadəsi, torpaq eroziyası ilə mübarizə və eroziyaya məruz qalan torpaqların əkin sahələrindən çıxarılması probleminin həlli qaydası nəzərdə tutulmuşdur. Əgər kənd təsərrüfatı istehsalçısı eroziya əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak etməyibsə, bu halda dövlət tərəfindən subsidiyalar almamış və əgər onun həyata keçirdiyi bataqlıqların qurudulması ərazinin bioloji vəziyyətinə və hidrologiyasına mənfi təsir göstərmişdirsə, bu halda istehsalçı subsidiyalardan da məhrum olunmuşdur (Кузнецов В.В. 2018: с.352).

Almaniyada və digər AB ölkələrində kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin mahiyyəti vahid əkinçilik siyasəti ilə müəyyən edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəə istehsalçısının qorunması əsasən müəyyən bir alış

qiymətlərinin, satınalma həcmlərinin, müəyyən mal növlərinin subsidiyalaşdırılmasının və kənd təsərrüfatı satınalma həcmlərinin dövlət investisiyaları və borc vermə ilə balanslı nisbətinin qorunmasına yönəlib. Almaniyada kənd təsərrüfatı məhsullarının alış həcmi hər il planlaşdırılır.

Şübhəsiz ki, hər bir ölkənin aqrar siyasətində əsas məsələ qiymətdir.

Öz kənd təsərrüfatı istehsalçılarında qiymət dəstəyinin parlaq nümunəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının alış qiymətlərinin dünya qiymətlərindən bir neçə dəfə yüksək olduğu Yaponiyadır (Кузнецов В.В. 2018: с.352).

İsveçdə kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusən də qida məqsədləri üçün alış qiymətlərinin səviyyəsi, hər il hökumət və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları dərəcəsi arasında istehlakçı nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılan danışıqlarda təyin olunur (Минаков И.А. 2017: с.528).

Avropa Birliyinin kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı təcrübəsinə müraciət etsək, qanunvericiliyində dövlət sifarişləri və satınalmaları ilə bağlı müddəaların da olduğu qənaətinə gəlmək olar. Dövlət sifarişləri mərkəzi regional və yerli idarəetmə orqanları, idarələr tərəfindən məhsulların, kənd təsərrüfatı mallarının alınması və müxtəlif kənd təsərrüfatı xidmətlərinin, işlərinin göstərilməsi kimi müəyyən edilir. Üstəlik, dövlət sifarişlərinin tətbiq dairəsi müəyyən dərəcədə məhduddur və kənd təsərrüfatı bazarına aid deyil, nəqliyyat, telekommunikasiya, enerji, su təchizatı və s. sahələrlə məhdudlaşır, lakin bu, AB dövlətlərinin hər bir üzvünün predmeti kənd təsərrüfatı məhsulları olan dövlət sifarişindən istifadə hüququnun məhdudlaşdırılması demək deyil. Bunun səbəbi, AB ölkələrinin aqrar sahəyə kompleksində iş aparmağın ən təsirli yollarından birinin onlar tərəfindən qida məhsullarının alınması prosedurunun həyata keçirilməsidir.

Bu ölkələrdəki dövlət satınalmaları sistemini nəzərə alaraq, bəzi vacib məqamları qeyd etmək lazımdır. Mütəxəssislərin fikrincə, AB-də dövlət satınalma müqavilələrinin ümumi dəyəri ildə 500 milyard avronu keçir. Son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalma həcmində artım istiqamətində açıq bir tendensiya var və bu, hazırda ÜDM-in 16% -ni təşkil edir.

Dövlət satınalmalarının qanuniliyini və fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün, Roma və Maastricht müqavilələrinə əsaslanan və eyni zamanda AB üzv dövlətlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının satın alınmasını tənzimləyən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin təməli olan ətraflı bir tənzimləmə bazası yaradılmışdır. Bu, satınalma tenderlərinin keçirilməsi üçün vahid qanuni bir məkanın yaradılması üçün əsas oldu və ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində qanunvericilikdəki maraqlarını nəzərə alaraq dəyişiklik və əlavələr etməyə imkan verdi.

AB-dəki bütün dövlət satınalma sistemi kənd təsərrüfatı məhsullarının, işlərin və xidmətlərin satın alınmasına dair xüsusi təlimatlarla tənzimlənmişdir. Çox vaxt qeyri-müəyyən və məzmun baxımından həddindən artıq mürəkkəb olduqlarına görə, indi xüsusi bir AB Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 1 yanvar 2006-cı ildə qəbul edilmiş iki direktiv var. Biri 2004/18 / EC sayılı - yuxarıdakı əlaqələri dövlət sektorundakı, digəri 2004/17 / EC sayılı - AB ölkələrinin kommunal sektorlarındakı oxşar münasibətləri tənzimləmək. Bu direktivlərdəki ən böyük siyasi yenilik kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması, xidmətlər və işlərin göstərilməsi, malların tədarükü, yeni satınalma formalarının yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət, bazarlar barədə tenderlər, elektron auksionlar və digər mütərəqqi satınalma şərtləri barədə məlumat vermək üçün əvvəllər mövcud olan üç şərtin birləşdirilməsidir. Bu kontekstdə qeyd edilməlidir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalma mexanizmi də daxil olmaqla Avropa ticarətinin paylanmasının, mübadiləsinin və istehlakının hazırkı mərhələsində bu münasibətlərin subyektləri elektron texnologiyalardan tam və ya qismən istifadə edir və qarşılıqlı əlaqələrin bütün növlərini tənzimləyən normaları qanunvericilikdə təsbit edirlər.

AI-də dövlət satınalmalarının əsas elementlərindən biri də tenderlər üçün bütün zəruri tələblərin rəsmi qəzetlərində və məcmuələrində dərc edilməsidir, yəni bütün qurumlar üçün “şəffaf” olmasıdır.

Beləliklə, Lüksemburqdakı rəsmi rabitə bürosunun direktivlərə uyğun olaraq aldığı bütün müqavilələr barədə məlumatlar gündəlik nəşr olunan “B” - rəsmi kolleksiyaya əlavə olaraq, həmçinin AB elektron bazasında və elektron gündəlik

qəzətdə tenderlər barədə yerləşdirilib. Dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması üçün sifarişlərin qəbulu və müqavilələrin bağlanması Aİ qanunlarının və ya üzv dövlətlərin müvafiq qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı mümkün müraciət zamanəti ilə rəqabət əsasında həyata keçirilir. AB üzv dövlətlərinin milli qanunvericiliyində dövlət satınalmaları qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı müddəalar və qorumalar mövcuddur.

Məsələn, 22 fevral 1994-cü il tarixli Dövlət Sifarişlərinin Yerləşdirilməsinə Nəzarət Proseduru haqqında Alman Əsasnaməsində iki mərhələli bir nəzarət sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci instansiya inzibati nəzarəti həyata keçirən Sifariş Doğrulama Xidmətidir. Bir qayda olaraq, bu səlahiyyət sifarişçinin və ya sifariş verən orqanın yerləşdiyi yerdəki rəhbərlikdir. İkinci instansiya onların yerləşdirilməsinin düzgünlüyünə nəzarət komitəsidir, məhkəmə orqanlarına funksiyalarına bənzər müstəqil bir nəzarət orqanıdır.

Rusiya Federasiyasında 1994-cü il dekabrın 2-də “Dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və qidanın alınması və təchizatı haqqında” Qanun qəbul edilmişdir (Минаков И.А. 2017: с.528).

Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Rusiya Federasiyası ərazisində yerləşən müəssisə, müəssisə və təşkilatlara dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və qidanın alınması və tədarükü üçün sifarişlərin əmələ gəlməsi və icrası üçün ümumi qanuni, iqtisadi prinsipləri və müddəaları müəyyənləşdirir.

Qanun kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və qidanın alınması və tədarükü üçün sifarişlərin formalaşması və yerləşdirilməsinin iki səviyyəsini müəyyənləşdirir: federal və regional. Bu, aqrar-sənaye istehsalının inkişafı üçün məqsədli federal proqramların, əhəlinin qida ilə təmin olunmasına yönəlmiş digər iqtisadi və sosial proqramların hazırlanmasına gətirib çıxarır.

Bununla birlikdə, səlahiyyətlilər yalnız iqtisadi deyil, həm də inzibati dövlət dəstəyi metodlarını, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı və idxalı üçün lisenziyalaşdırma və kvotaları tətbiq etməlidirlər. Dövlət, xüsusilə kənd təsərrüfatı istehsalçısının tədiyyə balansının vəziyyəti pisləşdikdə və daxili bazarda ayrı-ayrı

mallarla münasibətdə tarazlıq pozulduqda, idxal olunan və yerli məhsullar arasında müəyyən bir nisbətə təmin edilməsi üçün şərait yaratmalıdır. İdarə təşkilatlarının kənd təsərrüfatı bazarının inkişafında, marketing problemlərinin həllində və əhalinin üzvi qida ilə təmin olunmasında əsas rol oynadığını nəzərə alaraq səlahiyyətli kreditlərin daha ucuz olması mexanizmi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli qiymət tənzimlənməsini, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sığortasını və dövlət dəstəyini təmin etməlidirlər.

Məsələn, ABŞ-da “Fermərlərin gəlirlərinin sabitləşdirilməsi” əkinçilik hərəkətini dəstəkləyən bir dövlət proqramı mövcuddur ki, bunun həyata keçirilməsi üçün kənd təsərrüfatına ayrılan bütün büdcə ayırmalarının 30-50% -i ayrılır, digər proqramları da əhatə edir: “Qiymətlərə Dəstək Dövlət Proqramı”, “Sığorta məhsul “və” Kənd təsərrüfatı krediti” (Stern N. 2017: p.125).

Bu proqramlar çərçivəsində fermərlər istehsalı maliyyələşdirmək üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən borc alırlar və məhsul bazar qiymətlərinə satıldıqdan sonra krediti qaytarılır. Bazar qiymətləri Konqresin təyin etdiyi meyarın altına düşəndə hökumət ərzaqları satın alır. Bundan əlavə, ABŞ-da, tələbi milli istehsalçı tərəfindən təmin edilən və artıq kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması üçün xarici alıcılara məqsədli kreditlər verən bu növ məhsulların idxalını məhdudlaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Polşada kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış bazarları yerli hökumət və Polşa banklarının maliyyə və təşkilati dəstəyi ilə yaradılmışdır. Eyni zamanda Gdansk və Lublində bazarların inşası Dünya Bankından, Varşavadakı bazar isə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir.

Polşanın topdansatış bazarlarında, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirlərini artırmaq üçün, Kənd Təsərrüfatı Bazarı üzrə Dövlət Agentliyi, kənd təsərrüfatı məhsullarının mövsümi artığının özləri üçün məqbul qiymətlərlə müdaxilə alışlarını həyata keçirir və çatışmazlıq dövründə satır.

Yaponiyada bir çox kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişsiz şərtlərə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış bazarlarının iki səviyyəsi uğurla fəaliyyət göstərir - dövlət və yerli. Birinci səviyyəli bazarlar

Yaponiyanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən, ikinci dərəcəli bazarlar isə əyalətlər tərəfindən qurulur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin ümumi həcmində payı 75% olan qida məhsullarının topdansatış bazarlarında dövlət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən inhisar əleyhinə qanunvericiliyə, məhsulun keyfiyyətinə və qanunsuz idxalına riayət olunmasına ciddi nəzarət həyata keçirilir.

Yuxarıda müzakirə olunan ölkələrdən fərqli olaraq, İngiltərədə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə topdansatış bazarının payı əhəmiyyətsizdir - 35% və 65% - i kooperativlər, topdansatış bazarları və auksionlar vasitəsilə ticarət müəssisələrini (supermarketləri), ixtisaslaşmış meyvə və tərəvəz mağazalarını, məhsulları kütləvi şəkildə alan iaşə müəssisələrini əhatə edən pərakəndə satış müəssisələrinin payına düşür.

Dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının mümkün effektiv yollarından danışarkən, ən populyar formanın böyük miqdarda kütləvi tender yolu ilə satıldığı hərrac olduğu Hollandiyanın təcrübəsini xatırlatmaq lazımdır. Gələcəkdə hərracın kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üçün ən çox tələb olunan bir mexanizm halına gəlməsi lazım olduğu fikri var. Belə bir bazarın uğurlu işləməsi üçün bir şərt çox sayda alıcı və satıcı ilə bazar tarazlığı və uyğun qablaşdırmada sertifikatlaşdırılmış məhsulların yüksək keyfiyyətidir.

Azərbaycanda bazarın bu forması hələ mövcud deyil və buna görə də bu növ qarşılıqlı əlaqə perspektivlərini müəyyənləşdirmək çətindir, çünki satış mövsümü ərzində təklif tələbi xeyli üstələyir və bu da bir çox istehsalçı üçün itki ilə təhlükə yaradır. Bundan əlavə, hərracla yanaşı, sənaye üçün vacib bir cəhət, məsələn, ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa və Avstraliyada məhsul tədarükünün təşkili sistemində əsas komponentlər olan inkişaf etmiş bir infrastruktura malik böyük logistika komplekslərinin yaradılmasına ehtiyacdır. Təəssüf ki, Azərbaycanda bu cür logistika hələ inkişafının ilkin mərhələsindədir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNDA FƏRDİ SAHIBKARLIĞIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişaf dinamikası

Azərbaycanda iqtisadi islahatların növbəti mərhələsinin əsas vəzifəsi kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinin yeni formaları və mexanizmlərinin axtarışıdır. Son illərdə kənd təsərrüfatı istehsalındakı yüksək risklər özəl bank maliyyələşməsinin cəlb olunmasına kömək etməyib, üstəlik nisbətən bahalı kommersiya kreditləri kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün tamamilə uyğun deyil. Fermerlərin uzunmüddətli və ucuz maliyyələşmə imkanı təmin etmək üçün bu il kənd təsərrüfatı sığortası haqqında yeni qanun və Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Kredit Qiymətləndirmə Sistemi (AZALES) tətbiq olundu.

Etiraf edilməlidir ki, Azərbaycanın bütün müstəqillik illərində kənd istehsalına qoyulan investisiyaların əsas hissəsi birbaşa dövlət büdcəsinin maliyyələşdirilməsi ilə yanaşı, dövlət kredit fondları hesabına təmin edilmişdir. Doğrudur, beynəlxalq maliyyə təşkilatları (BMI) güzəştli kreditlər və qrantlar hesabına 700 milyon ABŞ dolları ilə hökumət ilə birgə layihələrin həyata keçirildiyi kənd təsərrüfatının bazar əsaslarının formalaşmasında müəyyən bir rol oynadı (Ахундов Х. 2019).

Bununla birlikdə, dövlət hələ də kənd təsərrüfatını maliyyələşdirməkdə əsas mövqeləri qoruyub saxlayır. Üstəlik, Prezident İlham Əliyevin 1 avqust 2018-ci il tarixli fərmanı ilə 1992-ci ildən bəri fəaliyyət göstərən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun (SKMF) bazasında yaradılan İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Sahibkarlığın İnkişafı Fondu, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə əsas donor kimi çıxış edir. “Fondun fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində təxminən 36 min kiçik və orta müəssisə (KOM) 2,3 milyard manata yaxın güzəştli kredit almışdır. Bu maliyyə mənbələri 166.000 yeni iş yerinin açılmasına kömək etmişdir. Diqqətəlayiq haldır ki, SIF-dən faydalananların 68% -i fermerlər və müxtəlif kənd təsərrüfatı müəssisələridir ki, bu da strukturun 27 illik fəaliyyəti dövründə təxminən 1,5 milyard manat təşkil etmişdir (Ахундов Х. 2019).

Yalnız son bir neçə ildə SIF Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün 155,7 milyon manat məbləğində güzəştli kredit verdi. Xüsusilə damazlıq heyvandarlığın artırılması üçün 26 kompleksin yaradılmasının maliyyələşdirilməsinə 110,7 milyon manat, 12 süd emalı müəssisəsinin yaradılmasına 25 milyon manat, 10 ət emalı müəssisəsinin yaradılmasına 14,9 milyon manat, arıçılığa 5,1 milyon manat ayrılmışdır.

Eyni zamanda, son illərdə mikromaliyyə fondun kredit portfelində əhəmiyyətsiz bir yer tutur. Vəsaitlərin əsas həcmi daha yüksək effektivlik və zamanətli investisiya gəliri təmin edərək orta və iri müəssisələrin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

SIF daxil olmaqla kənd təsərrüfatının büdcədən maliyyələşdirilməsi sonrakı illərdə də davam edəcəkdir, lakin yeni əkinçilik strategiyasının əsası, dövlətin kənd təsərrüfatı sektorunun donoru kimi hakim rolunun tədricən azalmasıdır.

Qısa müddətdə yeni ixrac strategiyasını həyata keçirmək üçün, ilk növbədə istehsal seqmentini kapitallaşdırmağa yönəlmiş aqrar-sənaye kompleksinə əlavə investisiyalar tələb olunur. Axı hökumət kənd təsərrüfatı sektoru üçün yeni bir vəzifə qoyur - yüksək səviyyədə əlavə dəyər ilə işlənmiş məhsulların ixrac həcmi artırmaq, gəlirliliyi artırmaq və səmərəli kənd təsərrüfatı klasterləri yaratmaqla istehsal xərclərini azaltmaq. Bunun üçün ölkədə müasir emal infrastrukturunun lokallaşdırılacağı, iri taxıl əkini və heyvandarlıq komplekslərinin yaradılacağı və birdəfəlik kiçik ərazilərdən keçmək üçün maddi-texniki bazaların tikildiyi ölkədə sənaye tipli kənd təsərrüfatı parkları yaradılır. topdansatış ticarət əməliyyatlarını uzunmüddətli müqavilələrə qədər. Aqrar sektorda yeni tendensiyalar arasında kənd təsərrüfatının strukturunda da dəyişiklik var: üzümçülük, qiymətli sənaye bitkiləri (pambıq, tütün, çay) sahəsində istehsalın artması və bunun əsasında həm işıq, həm də inkişaf ixracat yönümlü qida sənayesi (Ataşov B. 2017: s.536).

Təbii ki, bu layihələrin hamısını bazar iqtisadiyyatının əsasları nöqtəyindən nəzərdən yalnız büdcə fondlarından maliyyələşdirmək çətindir və səhvdir. Buna görə də, son illərdə hökumət özəl investisiyaların cəlb edilməsini və ilk növbədə

kənd müəssisələrinin bank kreditləşdirməsi yolu ilə kapitallaşmasını stimullaşdıran islahatları ardıcıl olaraq həyata keçirir.

2015-2019-cu illərdə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin ümumi gəliri 868,8 milyon manat olmuşdur. Ümumiyyətlə, bu illər ərzində mənfəət miqdarı 2,1 dəfə çoxalmışdır (<https://www.trend.az/business/finance/3294694.html>, 2020).

2016-cı ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin ümumi xalis mənfəəti 75 milyon 246,2 min manat olmuşdur, bu da 2015-ci il ilə müqayisədə 89,2% çoxdur (<http://interfax.az/view/714287>, 2017).

2016-cı ildə aqrar-sənaye sektorundakı 1.488 min təsərrüfat mənfəətlə başa vurdu (2015-ci ildə - 1.53 min). Onların ümumi mənfəəti 2015-ci ildəki 53 milyon 275.2 min manata qarşı (artım 73.2 artaraq 92 milyon 289.3 min manat təşkil etdi).

Eyni zamanda, 2016-cı ildə 104 təsərrüfat 17 milyon 42,8 min manat (2015-ci il ilə müqayisədə% 26,1 artım) məbləğində zərər alıb (<http://interfax.az/view/714287>, 2017).

Beləliklə, 2016-cı ildə aqrar-sənaye kompleksindəki təsərrüfat subyektlərinin xalis mənfəəti bir il əvvəlki 39 milyon 763.4 min manata qarşı 75 milyon 246.2 min manat olmuşdur.

2017-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin ümumi xalis mənfəəti 62 milyon 814 min manat olmuşdur ki, bu da 2016-cı il ilə müqayisədə 19,7 % azdır.

2017-ci ildə aqrar-sənaye sektorundakı 1.512 min təsərrüfat mənfəətlə başa vurdu. Onların ümumi mənfəəti 2015-ci ildəki 53 milyon 275.2 min manata qarşı artaraq 92 milyon 289.3 min manat təşkil etdi) (<http://interfax.az/view/714287>, 2017).

Bununla yanaşı, 2017-ci ildə 96 təsərrüfat 20 milyon 90,6 min manat məbləğində zərərə düşmüşdür.

Beləliklə, 2017-ci ildə aqrar-sənaye kompleksindəki təsərrüfat subyektlərinin xalis mənfəəti 2016-cı ilə nisbətə 75 milyon 246.2 min manata 62 milyon 814 min manat qarşı təşkil etmişdir.

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilərin adı	2015	2016	2017	2018	2019
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	1659	1592	1608	1641	1471
mənfəətlə işləyənlər	1530	1488	1512	1560	1376
zərərlə işləyənlər	129	104	96	81	95
Mənfəətin məbləği, min manat	53275	92290	83720	116506	120622
Zərərin məbləği, min manat	13512	17043	20906	19587	27926
Ümumi mənfəət, min manat	39763	75246	62814	96918	92696
Satışdan əldə edilən gəlir, min manat	391801	441505	504031	558807	622035
Bitkiçilikdə mənfəət (zərər (-), min manat	20241	40267	32235	56577	68795
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər (-), min manat	19993	31329	24355	19048	10481
Ümumi gəlir, min manat	84990	119130	115024	163989	190080
Təsərrüfatda çalışan işçilərin orta illik sayı, min nəfər	15	15	17	18	21
Onlara hesablanmış əmək haqqı fondu, min manat	37071	35970	42795	54977	79822
Təsərrüfatda çalışan işçilərin əmək məsərifli (min adam-gün)	3686	3526	4019	4310	4752
Bir nəfər əmək qabiliyyətli işçinin il ərzində işlədiyi adam-günlərin sayı	241	241	236	239	229
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu (faktiki satış qiymətləri ilə), min manat	374320	408711	383157	384958	615203
Əmək məhsuldarlığı-bir işçiyə düşən ümumi məhsul, manat	24477	27919	22491	21301	29631
Əsas fondların mövcudluğu, min manat	489161	658097	812139	887075	1202561
ondan kənd təsərrüfatı təyinətli əsas istehsal fondları, min manat	447028	576300	640885	705913	1011552
Kənd təsərrüfatı təyinətli əsas fondların orta illik dəyəri, min manat	425159	504032	642064	735405	923311
Bir təsərrüfata düşən kənd təsərrüfatı təyinətli əsas fondların orta illik dəyəri, min manat	256	317	399	448	628
Ümumi torpaq sahəsi, ha	237773	231786	195199	211606	223618
ondan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi	208415	215524	177503	199347	210850
o cümlədən əkin yeri	102594	101651	99061	139844	140749
Orta hesabla bir kənd təsərrüfatı müəssisəsinə düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, ha	125,6	135,4	110,4	121,5	143,3

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələri 2018-ci ildə xalis mənfəəti 54% artırmışdır. Azərbaycanda 2018-ci ildə kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən

təsərüfat subyektlərinin ümumi xalis mənfəəti 2017-ci il ilə müqayisədə 54,3% çox, 96 milyon 917 min manat olmuşdur. Hesabat ilini 81 müəssisə zərərlə (azalma 15,6%) başa vurmuş, ümumi zərərləri 19 milyon 588,3 min manat olmuşdur. 2018-ci ilin sonunda sektorun gəlirliliyi 2017-ci ildəki 14,1% -ə qarşı 20,1% təşkil edib. Ümumiyyətlə, 2018-ci ildə kənd təsərüfatı müəssisələrində orta hesabla 18.072 nəfər çalışıb, onlara əmək haqqının ödənilməsinin ümumi dəyəri 54.978 milyon manat olmuşdur (<http://interfax.az/view/768881>, 2019).

Dövlət Statistika Komitəsindən verilmiş məlumatına əsasən, 2019-cı ilin sonunda bu rəqəm 26,091 milyon manat və yaxud 15,9 faiz artaraq 190,080 milyon manata çatıb.

Beş il ərzində ölkədə sənayedə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı 12 faiz azalaraq 2019-cu ilin sonunda 1471-ə çatdı. Beləliklə, il ərzində 170 müəssisə fəaliyyətini dayandırdı.

2019-cu il müəssisələrin 93,5%-i və ya 1376-sı mənfəətlə, 95%-i zərərlə işləmişdir. Müəssisələrin 2018-ci il ilə müqayisədə mənfəət məbləği 3,5 faiz artaraq 120,622 milyon manat, zərər də 42,6 faiz artaraq 27,926 milyon manat olmuşdur. Kənd təsərüfatı müəssisələrinin məcmu mənfəəti 92,696 milyon manat (4,4 faiz) olmuşdur (cədvəl 1).

Kənd təsərüfatının ümumi məhsulunun strukturuna nəzər saldıqda 2015-2019-cu illərdə bitkiçilik məhsullarında 1,1% azalma, heyvandarlıq məhsullarında 1,1% artım olduğunu görmək mümkündür. Ayrı-ayrılıqda götürüldükdə dənli və dənli paxlalılarda 2,8%, kartofda 0,3%, bostan bitkilərində 0%, üzümdə 0,7% azalma, texniki bitkilərin sayında 1,6%, tərəvəz bitkilərində 2,1%, meyvə və giləmeyvələrdə 0,3% artım olmuşdur. Heyvandarlıq məhsulları arasında mal-qara və quş istehsalında 3,2%, yumurta istehsalında 0,2% artım, süd məhsullarında 2,1%, yun istehsalında 0,2% azalma olmuş, digər heyvandarlıq məhsullarında 2016-2018-ci illərdə artım 0,1-0,2% olsa da, 2015-ci ilki vəziyyətinə geri qayıtmışdır (cədvəl 2.).

Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu (faizlə)

	2015	2016	2017	2018	2019
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
bitkiçilik məhsulları	49,0	45,8	45,9	45,4	47,9
o cümlədən:					
dənli və dənli paxlalılar	15,3	13,9	12,4	12,6	12,5
texniki bitkilər	0,8	1,4	2,5	2,2	2,4
kartof	6,5	6,3	6,3	5,7	6,2
tərəvəz	11,5	10,4	11,9	12,1	13,6
bostan bitkiləri	1,7	1,5	0,9	1,1	1,2
meyvə və giləmeyvələr	8,4	8,0	8,4	8,3	8,7
üzüm	2,1	1,7	1,3	1,3	1,4
çay	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
sair bitkiçilik məhsulları	2,7	2,6	2,2	2,1	1,9
heyvandarlıq məhsulları	51,0	54,2	54,1	54,6	52,1
o cümlədən:					
malqara və quş istehsalı (diri çəkiddə)	29,1	30,6	33,5	34,5	32,3
süd	17,1	17,8	15,5	15,1	15,0
yumurta	3,2	4,1	3,6	3,5	3,4
yun	0,5	0,4	0,3	0,3	0,3
sair heyvandarlıq məhsulları	1,1	1,3	1,2	1,2	1,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi,

Təəssüf ki, kənd təsərrüfatı və əlaqədar sahələr üçün qeyri-kafi bank maliyyələşdirməsi, ehtimal ki, sənayenin ən davamlı problemidir. Yerli bankların ümumi kredit portfelindəki kənd təsərrüfatı kreditlərinin payı iqtisadiyyat üçün ən yaxşı illərdə belə 6-7%-i keçməmişdir. Banklar arasında belə ehtiyatlı olmağın əsas səbəbi təsərrüfatlara borc vermək riskinin yüksək olması ilə əlaqədardır. Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatının (BMK) mütəxəssislərinə görə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 75% -i hər biri orta hesabla iki hektar torpaq sahəsi olan kiçik fermerlər tərəfindən istifadə olunur. Ölkədə aqrar kooperativlərin inkişafı yeni başlayır və geniş torpaq sahələri, texnika və köməkçi tikililər parkı olan iri kənd təsərrüfatı təsərrüfatlarının sayı hələ də azdır. Torpaq yoxsul kəndlilərin əsas hissəsi banklardan lazımi kreditləri almaq üçün lazımi qədər qiymətli və likvid təminat təmin edə bilmirlər. Vəziyyəti daha da ağırlaşdırır ki, Azərbaycan riskli kənd təsərrüfatı zonasında olsa da, sığorta alətlərindən istifadə praktikasısı yoxdur (https://azertag.az/ru/xeber/Uspehi_agrarnoi_otrasli___rezultat_dinamichnogo_razvitiya_Azerba_idzhana-1210317, 2018).

Sığorta şirkətlərinin aqrosənaye kompleksində iştirakını genişləndirməklə bu çoxdankı problemi aradan qaldırmaq planlaşdırılır və bu məqsədlə 2019-cu il 27 iyun tarixində qüvvəyə minən “Kənd təsərrüfatı sığortası haqqında” qanun qəbul olunmuşdur. Yeni qanunvericiliyin hazırlanması zərurəti, 2002-cı ildə qəbul edilən “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” qanunun və tətbiqetmə mexanizmlərinin kifayət qədər təsirli olmadığı və əslində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları tərəfindən tələb olunmadığı ilə əlaqəli idi. Beləliklə, Azərbaycan Hesablama Palatasının araşdırmalarına görə, kənd təsərrüfatı əmlakının sığortası üçün sığorta haqqının 50% -ni ödəmək üçün dövlət büdcəsindən hər il ayrılan vəsaitin orta hesabla 90-95% -i əsasən istifadə olunmamış qaldı. Xüsusilə, 2018-cı ildə Azərbaycan sığorta şirkətlərinin kənd təsərrüfatı sığortası sahəsindəki mükafatları 2,7 mln manat, ödənişləri 755 000 manat təşkil etmişdir. Üstəlik, bu sahədəki ödəniş və ödənişlərin çoxu kəndli heyvanlarının sığortasının payına düşdü və məhsul istehsalı yüksək risklilik və zərərli olduğu üçün əvvəlki illər kimi, əsasən sığorta bazarı iştirakçılarının diqqətindən kənar qaldı (<https://news.day.az/economy/1268489.html>, 2020). Azərbaycanda yeni kənd təsərrüfatı sığortası mexanizmi Türkiyə, İspaniyada fəaliyyət göstərən modellər əsasında və ABŞ, Kanada, İsrailin təcrübəsi nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır. Bu, bu sahədə mövcud yüksək risklər nəzərə alınmaqla əkinçilik sektorunu tənzimləmə mexanizminin inkişafına yönəldilmişdir və bitkiçilik, balıqçılıq və heyvandarlıq sığortasına aiddir. Qanuna görə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları təbii fəlakətlər, yanğınlar, texnogen qəzalar, yoluxucu xəstəliklər və zəhərlənmə, vəhşi heyvanların hücumları, parazitlərin yayılması və üçüncü şəxslərin hərəkətləri ilə əlaqəli risklərdən sığortalanacaqlar. Qanun sığorta hadisəsi baş verdikdə yeddi gün ərzində təzminat təmin edir (Харитонов Д. 2015).

Qanunun qüvvəyə minməsi ilə kənd təsərrüfatı sığortası dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmi əsasında işləyəcək və ortaq sığorta sistemi vasitəsilə həyata keçiriləcəkdir. Hər bir sektor üçün ayrıca aktlar, xüsusən də müstəqil ekspertlər tərəfindən müəyyən ediləcək risk qiymətləndirmə və zərər tənzimləmə metodologiyaları və qaydaları hazırlanır.

Beləliklə, fermerlərin risklərdən qorunmasını təmin etmək problemi həll ediləcəkdir. Yeni “Kənd təsərrüfatı sığortası haqqında” qanunun tətbiqinin əsas təsiri kənd təsərrüfatı sektoruna kommersiya banklarından vəsait cəlb etməlidir. Banklar ümumiyyətlə əkin sahələrini və ya mal-qaranı sığortalamamışlarsa fermerlərə borc vermirlər. Əslində, bu səbəbdən keçən il bank kreditlərinin yalnız 3.6% -i kənd təsərrüfatına yönəldildi. Mütəxəssislərin fikrincə, bank risklərinin sığortası sayəsində zaman keçdikcə bu gün ümumi kredit məbləğinin 25-30% -ni təşkil edən kredit dərəcələri, komissiya və digər ödənişlər səviyyəsinin endirilməsi prosesi başlayacaq.

2.2. Kənd təsərrüfatı sektorunda fərdi sahibkarlığın inkişafının təhlili

Kənd təsərrüfatı, digər sahələrlə eyni səviyyədə olan və iqtisadiyyatın bir hissəsi olan maddi istehsalın xüsusi bir sahəsidir. Kənd təsərrüfatı xalq təsərrüfatının vacib bir sahəsidir, çünki o, əsas qida mənbəyidir və bununla yanaşı bir çox sənayenin əsas məhsulları ilə təmin edən ən vacib xammal mənbəyidir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycanda aktiv təşəbbüskarlıq fəaliyyəti yenidən canlandı və bununla da iştirakçılardan daha çox inkişaf tələb olundu. Bu səbəbdən də, bu problemlərin həllində əsas rol aqrar-sənaye kompleksinin müəssisələrində kənd təsərrüfatı istehsalının təşkili prinsiplərinə və qanunlarına həvalə edilmişdir. Kənd təsərrüfatında fəaliyyətə başlayan hər bir təşəbbüskar maddi, maliyyə mənbələrindəki gələcəyin ehtiyacını, əldə etmə mənbələrini aydın şəkildə anlamalı, müəssisənin fəaliyyət müddətini dəqiq müəyyənləşdirməlidir (Rzayev M. 2020).

Kənd təsərrüfatında sahibkarlıq müəyyən sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri və obyektlərinin iştirakı olmadan mümkün deyil. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iştirakçılarını xarakterizə edərək qeyd mümkündür ki, müxtəlif mülkiyyət formaları olduqda sahibkarlar fermerlər, menecerlər, kirayəçilər və digər şəxslər ola bilər. İqtisadiyyatın digər sahələri kimi kənd təsərrüfatında da bir təşəbbüskar, şəxsi qazancını artırmaq məqsədini güdür. Bu hədəfə çatmaq iqtisadiyyatın aqrar sektorundakı dəyişikliklərdir və bərabər müvəffəqiyyətə sahib olan bir sahibkar özü üçün həm dağıdıcı, həm də konstruktiv, cəmiyyət baxımından proseslərdən istifadə

edə bilər. Sahibkarlar özləri sahibkarlardır, yəni öz iqtisadi hüquqları və vəzifələri olan iqtisadi fəaliyyət göstərənlərdir. Buna görə fəaliyyətlər və vəzifələr onların adından həyata keçirilir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin fərdi forması istehsal sektorunda ikinci dərəcəli yer tutur, çünki iqtisadi baxımdan daha çox sosial əhəmiyyətə malikdir və eyni zamanda hüquqi şəxs olmayan müəssisələr tərəfindən təmsil olunur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bu formasında itki riskinə məruz qalan şəxsi əmlakından kapital ayrılır. Bu cür müəssisələr ümumiyyətlə mütərəqqi texnologiyalardan istifadə etmirlər, əksinə məhsuldar olmayan əmək və əl əməyinə əsaslanır. Fərdi forma ən sadə və ən əlçatan fəaliyyət növüdür və Azərbaycan Respublikasının hər bir bacarıqlı vətəndaşı 18 yaşına çatan kimi fərdi sahibkar ola bilər. Fərdi sahibkarlığın üstünlükləri arasında qərar azadlığı, yaradılması asanlığı və ləğv edilməsi asanlığı, mənfəət cəhətləri isə kiçik kapital və fəaliyyət baxımından qeyri-müəyyənlikdir (Salahov S. 2013).

Fərdi sahibkarlıq təsərrüfatlarında fəaliyyətin səmərəliliyi və istehsalın rentabelliyi əsasən bu təsərrüfatların maddi-texniki ehtiyatlarla təmin olunmasının təşkili ilə müəyyən edilir. Bununla birlikdə, bu kateqoriyaya aid olan təsərrüfatlar əsas fondlar və dövriyyə fondları ilə təmin edilməkdə çətinlik çəkirlər. Kənd istehsalçılarının mal-qara saxlamaq, hazır məhsul və avadanlıq və mineral gübrələrin saxlanması üçün kifayət qədər sahəsi yoxdur. Mövcud dəstək sistemi əsasən iri və orta ölçülü kənd təsərrüfatı təşkilatlarına yönəlib. Yüksək qiymətlər və maliyyə qaynaqları çatışmazlığı səbəbindən ailə kəndli və fərdi sahibkarlıq təsərrüfatları üçün lazımi istehsal vasitələrini almaq çətindir və müəyyən növlərdən imtina etmək məcburiyyətində qalırlar. Eyni zamanda, məhsulların istehsalında və satışında artım, istehsal üçün tələb olunan kənd təsərrüfatı istehsalçıları tərəfindən istehsal olunmuş məhsulların artımının artmasını tələb edir. Bu, kapital-əmək nisbətinin artması və istehsalın mexanizasiyalaşdırılması, kimyəviləşdirilməsi və elektriklişdirilməsi ilə əlaqəli müasir iqtisadiyyatın aparılması üçün istifadə olunan malların çeşidinin artması ilə bağlıdır. Bu baxımdan kəndli istehlak kooperativləri tərəfindən regional və ya respublika miqyasında tədarük sahəsində birlik

kooperativlərinin yaradılması kənd təsərrüfatı sahibkarlarının üzləşdikləri çətinlikləri aradan qaldırmalarına imkan verəcəkdir (Джаббаров 3. 2016: с.5).

Fərdi sahibkar təsərrüfatlarının başlıca iqtisadi göstəricilərinə nəzər salaraq. 2015-2019-cu illər üzrə fərdi sahibkar təsərrüfatlarının dinamik təhlili göstərir ki, 2019-cu ildə fərdi təsərrüfatların sayında 1534-dən 910-a düşdüyünü, yəni 59,3 % azalma olduğunu görürük. Onlardan 907-si mənfəətlə, 3-ü zərərlə 2019-cu ili başa vurmuşdur. Mənfəətin məbləği 2019-cu ildə 2015-ci ilə nisbətə 7 milyon 417 min qarşısında 0,1 % artaraq 7 milyon 494 min, zərərin məbləği isə 3 milyon 013 min qarşısında 24,2 % azalaraq 76 min olmuşdur.

Cədvəl 3: Fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri

	2015	2016	2017	2018	2019
Təsərrüfatların sayı, vahid	1534	1468	955	907	910
o cümlədən:					
mənfəətlə işləyənlər	1520	1465	951	904	907
zərərlə işləyənlər	14	3	4	3	3
Mənfəətin məbləği, min manat	7417	8691	4676	6303	7494
Zərərin məbləği, min manat	313	50	56	69,4	76,0
Ümumi mənfəət, min manat	7104	8641	4619	6234	7419
Satışdan əldə edilən gəlir, min manat	19667	19132	12475	19657	24422
Bitkiçilikdə mənfəət, (zərər (-), min manat	3817	5045	2544	3902	5036
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər (-),min manat	1796	1840	1613	1886	1847
Məhsul istehsalında iştirak edən ailə üzvlərinin sayı, nəfər	5973	5666	3665	3532	2703
Kənddən cəlb edilmiş işçilərin sayı, nəfər	1800	1461	1053	1339	2014
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, (faktiki satış qiymətləri ilə), min manat	25776	25648	23198	21784	29717
Əmək məhsuldarlığı, bir işçiyə düşən ümumi məhsul, manat	4315	4527	6330	6168	10994
Əsas fondların mövcudluğu, min manat	19988	39014	35651	16704	22662
ondan: kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondları, min manat	14726	33622	31256	11668	17980
Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas fondların orta illik dəyəri, min manat	14295	33208	30781	11348	17824
Ümumi torpaq sahəsi, ha	33363	30424	17338	15873	13996
ondan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, ha	32530	29780	16631	15297	13494
o cümlədən əkin yeri, ha	23379	20704	8370	8759	6973
Orta hesabla bir təsərrüfatına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, ha	21,2	20,3	17,4	16,9	14,8

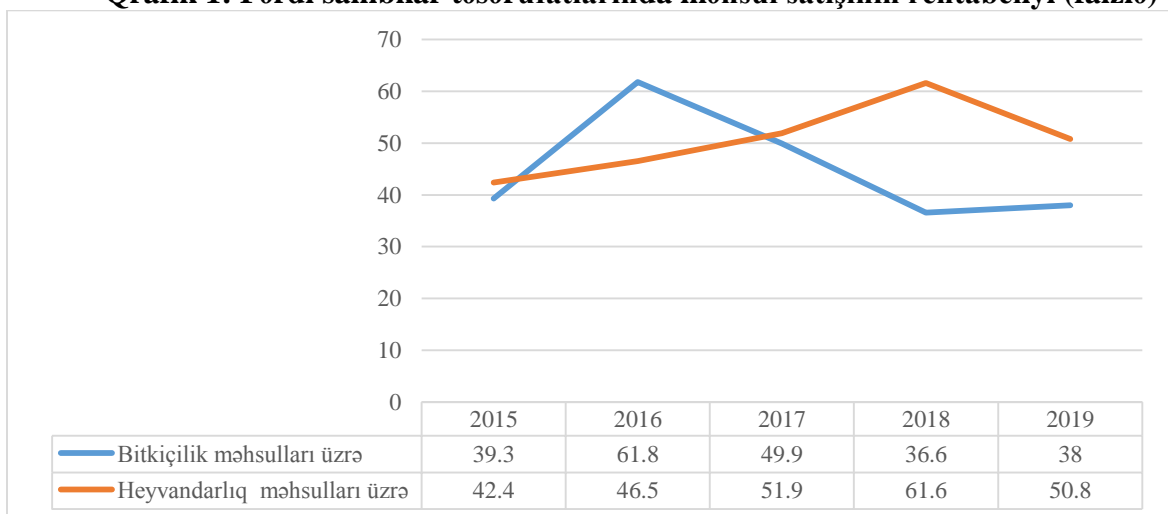
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi,

Ümumi mənfəətin 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətə artım olduğunu, yəni 6 milyon 234 min qarşısında 7 milyon 419 min (19 %) olduğunu görə bilərik. Fərdi sahibkarların satışdan əldə etdiyi gəlir 2015-ci illə müqayisədə 2019-cı ildə 24,1 % artmışdır. Mənfəət bitkiçilikdə 31,9%, heyvandarlıqda 2,8 % artmışdır.

Məhsulların istehsalında iştirak edən ailə üzvlərinin sayı 2015-ci il ilə müqayisədə 2019-cu ildə 2 dəfə azalmışdır. Kənddən cəlb olunmuş işçilərin sayı 2015-ci il ilə müqayisədə 2019-cı ildə 11,8 % artaraq 2014 nəfərə çatmışdır. Kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri də 2015-ci il ilə müqayisədə 24,6 % artaraq 17 milyon 824 minə çatmışdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələri 2015-ci illə müqayisədə 41,4 % azalmışdır (cədvəl 3).

Fərdi sahibkar təsərrüfatlarında məhsul satışının rentabeliyi bitkiçilik məhsulları üzrə 2015-ci il ilə müqayisədə 2019-cu ildə 1,3 faiz azalmış, heyvandarlıq məhsulları üzrə 8,4 % azalmışdır (qrafik 1).

Qrafik 1: Fərdi sahibkar təsərrüfatlarında məhsul satışının rentabeliyi (faizlə)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İqtisadi rayonlar üzrə təsərrüfatların sayına nəzər saldıqda məlum olur ki, 2015-2019-cu ildə bu təsərrüfatların sayında dalğalanma olmuşdur. 2019-cu ilin məlumatına əsasən respublika üzrə cəmi 910 təsərrüfat vardır, bu isə 2015-ci ilə nisbətə 59,3 % azdır. Ən çox təsərrüfata malik iqtisadi rayonumuz Aran iqtisadi rayonudur (415), lakin 2015-ci il ilə müqayisədə bu rayonda da təsərrüfatların sayında 52,9 % azalma olmuşdur. 2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə təsərrüfat

sayını artıran iqtisadi rayonları da qeyd etmək lazımdır. Bunlardan Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu 24 vahid, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu 10 vahid, Naxçıvan Muxtar Respublikası isə 22 vahid təsərrüfatlarını artırmışlar (Cədvəl 4.).

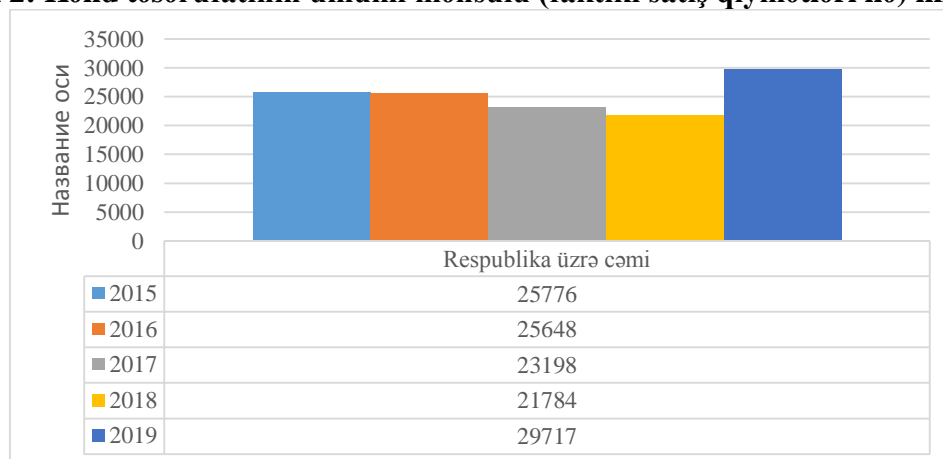
Cədvəl 4: İqtisadi rayonlar üzrə təsərrüfatların sayı (vahid)

	2015	2016	2017	2018	2019
Respublika üzrə cəmi	1534	1468	955	907	910
Bakı şəhəri	1	2	2	1	8
Abşeron iqtisadi rayonu	102	90	78	73	88
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	52	50	47	58	76
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	166	140	53	29	58
Lənkəran iqtisadi rayonu	188	186	153	121	50
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	83	73	29	37	93
Aran iqtisadi rayonu	784	772	461	457	415
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	47	47	44	41	41
Kəlbəcər- Laçın iqtisadi rayonu	7	6	6	6	5
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	99	90	76	73	42
Naxçıvan Muxtar Respublikası-cəmi	12	12	6	11	34

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi,

Kənd təsərrüfatında faktiki satış qiymətləriylə ümumi məhsulun həcmi 2015-ci il ilə müqayisədə 2019-cu ildə 15,2 % artaraq 29 milyon 717 minə çatmışdır (qrafik 2).

Qrafik 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu (faktiki satış qiymətləri ilə) min manat

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture>, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanlı fermerlər 2020-ci ildə 246 milyon manat subsidiya almışlar.

Azərbaycanda 2020-ci ildə yeni subsidiya sistemi çərçivəsində fermerlərə ümumilikdə 246 milyon manat verilmişdir (<http://interfax.az/view/822431>, 2020).

Fermerlərə yeni subsidiya sistemi tətbiq olunmağa başladıqdan (2020-ci ilin yanvarından) Azərbaycan səpin üçün ümumilikdə 232,092 milyon manat vəsait verdi. Dotasiyalar 407.298 min fermer tərəfindən alınmışdır.

Bundan əlavə, qarğıdalı əkmək üçün 38 fermer 1.828 milyon manat, 37.807 min cütçü süni mayalanma yoluyla 66.437 min baş iribuynuzlu mal-qaranın alınması üçün 6 milyon 643.7 min manat subssidiya aldı.

Baxılan dövrdə 22.185 min arıçıya 5 milyon manatdan çox subsidiya, 4.955 min fermerə ipək qurdu yetişdirmək üçün 2.2 milyon manat məbləğində subsidiya verilib.

Bundan əlavə, 19 min fermerin pambıq, tütün və şəkər çuğunduru yetişdirilməsi üçün 34 milyon manat subsidiya alması nəzərdə tutulur.

Fermerlər toxum üçün 5.5 milyon manat subsidiya alacaqlar.

Daha əvvəl də bildirildiyi kimi, 2020-ci ilin fevral ayında Azərbaycanda Elektron Kənd Təsərrüfatı Məlumat Sistemi (EKTIS) təqdim olundu.

Sadələşdirilmiş qeydiyyat prosedurundan keçən fermerlər mənbədə şəxsi hesablarını yaradırlar.

Fərdi hesabda təsərrüfatın yeri, torpaq sahəsinin sahəsi, hansı məhsulların yetişdiriləcəyi göstərilir. Bundan sonra fermer bu sahə üçün məhsul proqnozu əldə edə bilər. Elektron mənbədə “Böyük Məlumat” verilənlər bazası yaradılmışdır.

Bundan əlavə, EKTIS vasitəsilə fermerlər elektron müraciətlər əsasında dövlət subsidiyaları alırlar. Bütün lazımi məlumatları və sənədləri özündə cəmləşdirən elektron məlumat bazası sayəsində dövlət subsidiyalarının alınması və alınması üçün müraciətlər bir kliklə həyata keçirilir (Həsənlı Y., Quliyev G. 2017).

Unutmamalıyıq ki, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyəti sənaye istehsal vasitələri bazarından və onların qiymətlərindən çox asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar şərtləri daim dəyişir, qiymətlər və onların formalaşma üsulları dəyişir. Buna həm xarici (ölkədəki vəziyyət, iqtisadi vəziyyət, məhsulun rəqabət qabiliyyəti), həm də daxili (məhsulun həyat dövrü, istehsalın xüsusiyyətləri) amillər təsir edə bilər. Əkinçilik əhalinin əsas qida mənbəyidir, bunun sayəsində əhali üçün çoxlu iş yerləri var.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN AQRAR SEKTORU İLƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN AQRAR SEKTORU ARASINDAKI MÜNASİBƏTLƏR

3.1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında formalaşan münasibətlərin inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi

Elmi inkişafın sayına və hərtərəfli olmasına baxmayaraq, əkinçilik sektorunda müasir təsərrüfat formalarının institusional dəstəyinin öyrənilməsi ilə bağlı prioritet cəhətlər kifayət qədər işıqlandırılmamış qalır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının təşkilinin yerli modelini islah etmək üçün həm inkişaf etmiş ölkələrin, həm də kənd təsərrüfatında idarəetmə formalarının inkişaf tarixinə bənzər ölkələrin təcrübələrini nəzərdən keçirməyi məsləhət görən xarici təcrübəni təhlil etmək vacibdir.

Fransa, Qərbi Avropanın ən böyük kənd təsərrüfatı istehsalçısıdır və dünyanın ən böyük ixracatçılarından biridir. Ölkənin əlverişli təbii şəraiti və istifadə üçün yararlı torpaq sahələri genişdir. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının sahəsi Fransa ərazisinin 2/3 hissəsidir (təqribən 35 milyon hektar), əkin sahələrinin payı getdikcə azalır və ot örtüyünün sahəsi artır və bu da kənd təsərrüfatında heyvandarlıq ixtisasının artması ilə əlaqədardır. Əkin sahələri 16,8 milyon ha, çoxillik əkin sahələri 2,2 milyon ha (üzüm və bağlar), otlaq və biçənəklər 13,9 milyon ha, meşə altı sahələr 14,5 milyon hektardır. Kənd təsərrüfatının strukturunda 43,3% bitkiçilik, xüsusilə taxıl - 16,0%, tərəvəz və meyvələr - 9,0%, üzüm (şərab üçün) - 8,5%; heyvandarlıq - 56,7%, o cümlədən: ət istehsalı - 26,1%, süd - 18,6%, quşçuluq və yumurta - 7,7% təşkil edir. Fransa ümumi taxıl istehsalına görə yalnız Rusiya, Hindistan və Kanadadan geri qalır. Fransa əhalisi 100% istehsal etdiyi qida ilə təmin olunur (Kurovyatnik O., Novikov A. 2010; s.10-14).

Böyük Britaniyada kənd təsərrüfatı dünyanın ən mexanikləşdirilmiş sahələrindən biridir və minimum əmək ehtiyatları ilə (% 1,4) yüksək məhsuldarlığa malikdir. Ölkədə inkişaf etmiş bir təsərrüfat sistemi (təxminən 250 min) və güclü heyvandarlıq kompleksləri mövcuddur. Son 20 ildə öz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi 68-dən 85% -ə yüksəlmişdir. Taxıl, mal əti, donuz

əti, quş əti, yumurta, süd kimi məhsulların istehsal həcmi istehlak ehtiyaclarını qarşılıyır və ya üstələyir. İstehsalın strukturunda heyvandarlıq güclü bir təbii yem bazasının mövcudluğu və kənd təsərrüfatı üçün yüksək keyfiyyətli torpaqların məhdud olması səbəbindən üstünlük təşkil edir (ölkənin 60% -i). Heyvandarlığın əsas sahəsi mal-qaranın müxtəlif istiqamətlərdə yetişdirilməsidir: ölkənin şimalında və qərbində və iri şəhərlərin ətrafında süd və ət və süd mal-qara yetişdirmə sahələri formalaşmışdır, eyni zamanda ətlik üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi cinslər də mövcuddur. İribuynuzlu mal-qaranın sayı 15 milyon başdan çoxdur: 30 milyon qoyun, 8 milyon donuz, 100 milyon quş. Hər il 4 milyon tondan çox ət və 15 milyon ton süd istehsal olunur. Dünyaca məşhur bir çox mal-qara, qoyun, donuz və at cinslərinə İngilis mahallarının adı verilir. Bu fenomen məhdud torpaq ehtiyatları, əmtəə münasibətlərinin erkən inkişafı, zəngin bir ölkədə istehsalın yaxşılaşdırılması imkanları ilə əlaqədardır (Çuyko N. 2011: s. 169).

Bitkiçilik məhsulları ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarının 23-25% -ni təmin edir. Bitki becərilməsində dənli bitkilərin (əkin sahələrinin 30% -dən çoxu) becərilməsi üstünlük təşkil edir, bunların arasında buğda (18%) və arpa (11%), həmçinin yulaf üstünlük təşkil edir. Təxminən 17 milyon hektar ərazi kənd təsərrüfatının ehtiyacları üçün istifadə olunur, bunun 5 milyon hektarı əkin sahəsidir, 7 milyon hektarı əkin otları və 5 milyon hektarı kobud otlaqlardır. Kənd təsərrüfatı istehsalının həcminə görə Böyük Britaniya dünyanın aparıcı yerlərindən birini, qoyun sayına görə isə Qərbi Avropada birinci yeri tutur (Bespalova A., Karpuzova E. 2017: s. 299).

Almaniyada kənd təsərrüfatı yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bir sahədir. Almaniya, Avropa Birliyinin ən böyük kənd təsərrüfatı istehsalçılarından biridir. Ölkə ərazisinin yarısından çoxu, yəni təxminən 19 milyon hektar əkinçilik üçün istifadə olunur. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi gəlirinin 4/5 hissəsini gətirir. Bunlar ət, sət pendirlər, yağdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək intensivliyi geniş mexanizasiya və elektriklişdirmə, gübrələrin və müasir zərərvericilərə qarşı mübarizə vasitələrinin istifadəsi ilə təmin edilir. Taxıl əkininin əsasını məhsuldarlığı 70 kq / ha-a qədər olan

yüksək məhsuldar sortlardır. Çovdar, yulaf və arpa da yetişdirilir. Brüt taxıl məhsulu baxımından ölkə Avropada üçüncü yerdədir (Marinçenko T., Surkova T., Karnauxov B. 2016: s. 270).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, Qərbi Avropanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən də görüldüyü kimi, aqrar sənaye istehsalının səmərəliliyi və kənd yerlərinin inkişafı dövlət tənzimləməsindən və dəstəyindən çox asılıdır. İqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrin əkinçilik sektorunda, kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyələşdirməsinin özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malik olduğu kənd təsərrüfatı kredit sistemi mövcuddur. Məsələn, İngiltərədə ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı kredit sistemi yoxdur və kənd təsərrüfatları, kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin dördə birindən çoxunu təşkil edən və dünyanın ən böyük məhsullarından biri olan dövlət subsidiyaları ilə dəstəklənir.

Almaniyada uzunmüddətli kreditlər üçün faiz dərəcəsini 4% endirən bir investisiya təşviqi proqramı var. İpoteka banklarında kredit faizləri 6-8.5% -dir. İqtisadçılardan təxminlərinə və statistik məlumatlara görə, müxtəlif ölkələrdə məhsuldarlığın artımının müxtəlif dövrlərində bu, iqtisadi artımın 40-90% -ni təmin edirdi. Almaniyada, bu günə qədər müharibədən sonrakı inkişaf təcrübəsi, bunun sayəsində ölkənin yüksək məhsuldarlıq dərəcələri var və dünyanın iqtisadi liderlərinə aiddir (Vaytsel T., Leşçeva M. 2014: s.35).

Fransadakı fermerlər istehsalın səmərəliliyinin artırılması, yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, əkin sahələrinin kənd təsərrüfatı istehsalından çıxarılması, torpaqların münbitliyini dəstəkləmək, eləcə də əlverişsiz təbii şəraiti olan ərazilərdə işləmək üçün təzminat ödəmələri almaq üçün subsidiyalar alırlar.

Fransada istehsal vasitələrini paylaşan kooperativlər təşkil olunur. Bu cür kooperativlər torpaq becərilməsi, gübrələmə, məhsul yığımı, meliorasiya və s. ilə məşğul olur. Almaniyada maşın cəmiyyətləri (3-5 müəssisə) adlanan cəmiyyətlər və maşın hüceyrələri yaradıldı, kənd təsərrüfatı maşınları həm fərdi, həm də kollektiv olaraq üzvlərə məxsusdur. dərək. Avadanlıqlar şifahi qarşılıqlı razılaşma yolu ilə və hər şeydən əvvəl tərtib olunmuş qrafikə uyğun olaraq icarəyə verilir. Avadanlıq haqları ümumiyyətlə ilin sonunda ödənilir.

Son illərdə Almaniyada kooperativ birliklərindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarında dəstək səviyyəsi xeyli artmışdır. Bu qurumlar zəruri əkin materialları, elektrik enerjisi, heyvandarlıq, o cümlədən mal-qara mayalamaq və s. təchizatı ilə istixanaların saxlanması xidmət göstərirlər. İndi Fransada olduğu kimi Almaniyada da kooperativlər bütün kənd təsərrüfatı müəssisələrinin 80% -ni birləşdirir .

İnkişaf etmiş monetarizm ölkələrində dövlət kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət ehtiyacları üçün satın alınmasını rədd etmirdi və rədd etməz, bunun üçün müstəqil olaraq qiymətlər təyin edər və əmtəə istehsalçılarında inkişafı və məcmu gəlir əldə etmələri üçün əlverişli subsidiyalar və subsidiyalar verərdi. Məsələn, 90-cı illərdə. XX əsrdə dövlət ehtiyacları və dotasiyalar üçün kənd təsərrüfatı məhsullarında alınması ABŞ-da 1 hektar əkin sahəsinə düşən kənd təsərrüfatı istehsalçılarında ümumi gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsini təmin edirdi - 30%, Kanada - 45, İsveç - 59, Yaponiya - 66, Finlandiya - 71, Norveç - 77% (Çuyko N. 2011: s.163).

Dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarında satışına və alınmasına dair ABŞ qanunvericiliyində tətbiqində qanuni tənzimləməsinə və tətbiqində təhlil edərək, 1985-ci il ABŞ Qida Təhlükəsizliyi Qanununun bəzi müddələrinə xüsusiyyətlərinə qısaca dayanaq. Qəbul edilməsi, ilk növbədə, ölkədəki daxili siyasi və iqtisadi vəziyyətlə şərtlənir. Qanun kənd təsərrüfatında subsidiyaların saxlanması, kənd təsərrüfatı məhsullarında büdcə vəsaiti hesabında alınması kursunu təsdiqlədi və kənd təsərrüfatı məhsullarında alınması üçün yeni tənzimləmələr və mexanizmlər, habelə dövlət borcları ilə təminatını təqdim etdi və yalnız daxili bazara tədarükünə qatqı təmin etmədi , həm də ixrac etmək. Belə bir genişləndirilmiş hüquqi bazada kənd təsərrüfatında dövlət büdcəsindən inyeksiyalar 58 milyard ABŞ dollarına çatdırıldı. Bu, ABŞ hökumətinə təkə bazar dalğalanmalarında, əkin sahələrinin sayında və kənd təsərrüfatı məhsullarında həcmində tənzimlənməsinə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarında (əsasən fermerlərin) gəlirlərinə təsirində kəskin şəkildə artırmaqla yanaşı həm də ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarında əsas alıcı və

distribyutor olmaq imkanı verdi. 1990-cı illərin sonunda dövlət buğda məhsulunun% 47-nə və süd məhsullarının% 45-nə qədər sahib idi.

Eyni Qanunda torpaqların rəşional istifadəsi, torpaq eroziyası ilə mübarizə, eroziyaya məruz qalan torpaqların əkin sahələrindən çıxarılması probleminin həlli qaydası nəzərdə tutulmuşdur. Kənd təsərrüfatı istehsalçısı eroziya əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsində iştirak etməyibsə, dövlət tərəfindən heç bir subsidiya almayıb və onun həyata keçirdiyi bataqlıqların qurudulması ərazinin bioloji vəziyyətinə və hidrologiyasına mənfi təsir göstərmişdirsə, onları itirmişdir.

Bu cür qaydaların Azərbaycan qanunvericiliyində düzəldilməsi məsləhətdir, çünki yalnız kənd təsərrüfatı torpaqlarının keyfiyyətinə və məhsuldarlığına deyil, həm də ətraf mühitə və ümumiyyətlə insan sağlamlığına mənfi təsir göstərən bir çox amillər var.

Almaniyada və digər AB ölkələrində kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin mahiyyəti vahid əkinçilik siyasəti ilə müəyyən edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının əmtəə istehsalçısının qorunması əsasən müəyyən bir alış qiymətlərinin, satınalma həcmələrinin, müəyyən mal növlərinin subsidiyalaşdırılmasının və kənd təsərrüfatı məhsullarının alış həcminin dövlət investisiyaları və borc vermə həcmi ilə tarazlı nisbətində qorunmasına yönəldilmişdir. Almaniyada kənd təsərrüfatı məhsullarının alış həcmi hər il planlaşdırılır.

Şübhəsiz ki, hər bir ölkənin aqrar siyasətində əsas məsələ qiymətdir.

Öz kənd təsərrüfatı istehsalçılara qiymət dəstəyinin parlaq nümunəsi kənd təsərrüfatı məhsullarının alış qiymətlərinin dünya qiymətlərindən bir neçə dəfə yüksək olduğu Yaponiyadır.

İsveçdə kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusən də qida məqsədləri üçün alış qiymətlərinin səviyyəsi, hər il hökumət və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları dərənəyi arasında istehlakçı nümayəndələrinin iştirakı ilə aparılan danışıqlarda təyin olunur.

Avropa Birliyinin kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı təcrübəsinə müraciət etsək, onun qanunvericiliyində dövlət sifarişləri və satınalmaları ilə bağlı

müddəaların da olduğu qənaətinə gəlmək olar. Dövlət sifarişləri məhsulların, kənd təsərrüfatı mallarının alınması və müxtəlif kənd təsərrüfatı xidmətləri, işlərin göstərilməsi və s. mərkəzi regional və yerli dövlət orqanları, idarələr vasitəsilə müəyyən edilir. Üstəlik, dövlət sifarişlərinin tətbiq dairəsi müəyyən dərəcədə məhduddur və kənd təsərrüfatı bazarına şamil edilmir, ancaq nəqliyyat, telekommunikasiya, enerji, su təchizatı və s. sahələrlə məhdudlaşır, lakin bu o demək deyil AB üzvü dövlətlərin hər birinin mövzusu kənd təsərrüfatı məhsulları olan dövlət sifarişlərindən istifadə hüquqlarının məhdudlaşdırılması mənasını daşımır. Bunun səbəbi, AB ölkələrinin aqrar-sənaye kompleksində iş aparmağın ən təsirli yollarından birinin onlar tərəfindən qida məhsullarının alınması prosedurunun həyata keçirilməsidir.

Bu ölkələrdəki dövlət satınalmaları sistemini nəzərə alaraq, bəzi vacib məqamları qeyd etmək lazımdır. Mütəxəssislərin fikrincə, AB-də dövlət satınalma müqavilələrinin ümumi dəyəri ildə 500 milyard avronu keçir. Son illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalmaları həcmində artım istiqamətində açıq bir tendensiya var və bu, hazırda ÜDM-in 16% -ni təşkil edir (Akimova Y., Kovalenko E. 2015: s.138). Dövlət satınalmalarının qanuniliyini və fəaliyyətinin səmərəliliyini təmin etmək üçün, Roma və Maastricht müqavilələrinə əsaslanan və eyni zamanda satınalmaların tənzimlənməsi ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin təməli olan ətraflı tənzimləmə və qanunvericilik bazası yaradılmışdır. Bu, satınalma tenderlərinin keçirilməsi üçün vahid qanuni bir məkanın yaradılması üçün əsas oldu və ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində qanunvericilikdəki maraqlarını nəzərə alaraq dəyişiklik və əlavələr etməyə imkan verdi.

AB-dəki bütün dövlət satınalma sistemi kənd təsərrüfatı məhsullarının, işlərin və xidmətlərin satın alınmasına dair xüsusi təlimatlarla tənzimlənmişdir. Çox vaxt qeyri-müəyyən və məzmun baxımından həddindən artıq mürəkkəb olduqları üçün, hazırda AB-nin xüsusi bir Komissiyası tərəfindən hazırlanmış və 1 yanvar 2006-cı ildə qəbul edilmiş iki direktiv qüvvədədir. Biri 2004/18 / EC sayılı - yuxarıdakı əlaqələri dövlət sektorunda tənzimləmək, digəri 2004/17 / EC sayılı - AB ölkələrinin kommunal sektorlarında oxşar əlaqələri tənzimləmək. Bu direktivlərdəki ən böyük

siyasi yenilik kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması, xidmətlər və işlərin göstərilməsi, malların tədarüku, yeni satınalma formalarının yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyət, elektron sistemlərin şərtləri üçün əvvəllər mövcud olan üç şərtin . bazar, tenderlər, elektron auksionlar və digər mütərəqqi satınalma şərtləri və kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarüku barədə məlumatlandırılmasının birləşdirilməsidir (Şaripov İ. 2010: s.93).

Bu kontekstdə qeyd edilməlidir ki, Avropa ticarətinin, kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalma mexanizmi daxil olmaqla qida məhsullarının paylanması, mübadiləsi və istehlakının hazırkı mərhələsində bu münasibətlərin subyektləri elektron texnologiyalardan tam və ya qismən istifadə edir və qanunvericilik, bütün növ qarşılıqlı əlaqələri tənzimləyən normalardır.

Aİ-də dövlət satınalmalarının əsas elementlərindən biri də tenderlərin bütün zəruri tələblərinin rəsmi qəzetlərində və məcmuələrində dərc olunması, yəni bütün qurumlar üçün “şəffaf” olmasıdır.

Beləliklə, Lüksemburqdakı rəsmi rabitə bürosunun direktivlərə uyğun olaraq aldığı bütün müqavilələr haqqında məlumatlar, gündəlik kolleksiyaya əlavə olan “B” sayında dərc olunur, eyni zamanda AB elektron bazasında və tenderlər haqqında elektron gündəlik qəzətdə çap edilir. Dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması üçün sifarişlərin qəbulu və müqavilələrin bağlanması Aİ qanunvericiliyinin və ya üzv dövlətlərin qanunvericiliyinin müvafiq normalarının pozulmasına qarşı mümkün müraciət zəmanəti ilə rəqabət əsasında həyata keçirilir. AB üzv dövlətlərinin milli qanunvericiliyində dövlət satınalmaları qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı müddəalar və qorunmalar mövcuddur.

Məsələn, 22 fevral 1994-cü il tarixli Dövlət Sifarişlərinin Yerləşdirilməsinə Nəzarət Proseduru haqqında Alman Əsasnaməsində iki mərhələli bir nəzarət sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Birinci instansiya inzibati nəzarəti həyata keçirən Sifariş Doğrulama Xidmətidir. Bir qayda olaraq, bu səlahiyyət sifarişçinin və ya sifariş verən orqanın yerləşdiyi yerdəki rəhbərlikdir. İkinci instansiya onların yerləşdirilməsinin düzgünlüyünə nəzarət komitəsidir, məhkəmə orqanlarına funksiyalarına bənzər müstəqil bir nəzarət orqanıdır.

Rusiya Federasiyasında 1994-cü il 2 dekabr tarixində “Dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və qıdanın alınması və təchizatı haqqında” Qanun qəbul edildi (Federal qanun, 1994: s.3303).

Rusiya Federasiyası ərazisində yerləşən müəssisə, təşkilat və təşkilatlara dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və qıdanın alınması və tədarükü üçün sifarişlərin əmtəə müqaviləsi əsasında formalaşdırılması və icrası üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ümumi hüquqi, iqtisadi prinsipləri və müddəaları müəyyənləşdirir.

Qanun kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammalın və qıdanın alınması və tədarükü üçün sifarişlərin formalaşdırılması və yerləşdirilməsi üçün iki səviyyəni müəyyən edir: federal və regional. Bu, aqrar-sənaye istehsalının inkişafı üçün məqsədli federal proqramların, əhalinin qida ilə təmin olunmasına yönəlmiş digər iqtisadi və sosial proqramların hazırlanmasına gətirib çıxarır.

Bununla birlikdə, səlahiyyətli, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı və idxalı üçün lisenziyalaşdırma və kvotalarda yalnız iqtisadi deyil, həm də dövlət dəstəyinin metodlarını tətbiq etməlidirlər. Dövlət, xüsusən kənd təsərrüfatı istehsalçısının tədiyyə balansının vəziyyəti pisləşdikdə və daxili bazarda ayrı-ayrı mallarla münasibətdə tarazlıq pozulduqda, idxal olunan və yerli məhsullar arasında müəyyən bir nisbət təmin edilməsi üçün şərait yaratmalıdır. İdarə təşkilatlarının kənd təsərrüfatı bazarının inkişafında, marketinq problemlərinin həllində və əhalinin üzvi qida ilə təmin olunmasında əsas rol oynadığını nəzərə alaraq, səlahiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının təsirli qiymət tənzimləməsini, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sığortalanmasını və dövlət dəstəyini bir mexanizm vasitəsilə təmin etməlidirlər.

Məsələn, ABŞ-da “Fermerlərin gəlirlərinin sabitləşdirilməsi” əkinçilik hərəkətini dəstəkləyən bir dövlət proqramı mövcuddur ki, bunun icrası üçün kənd təsərrüfatına ayrılan bütün büdcə ayırmalarının 30-50% -i ayrılır və digər proqramları da əhatə edir: “Dövlətə dəstək proqramı”, “Sığorta məhsulu” və “Kənd təsərrüfatı krediti”.

Bu proqramlar çərçivəsində fermerlər istehsalı maliyyələşdirmək üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən borc alırlar və məhsul bazar qiymətlərinə satıldıqdan sonra krediti qaytarılır. Bazar qiymətləri Konqresin təyin etdiyi göstəricinin altına düşərsə, hökumət ərzaqları satın alır. Bundan əlavə, ABŞ-da, tələbi milli istehsalçı tərəfindən təmin edilən və artıq kənd təsərrüfatı məhsullarının alınması üçün xarici alıcılara məqsədli kreditlər verən bu növ məhsulların idxalını məhdudlaşdırır.

Qeyd edək ki, Polşada kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış bazarları yerli hökumətlərin və Polşa banklarının maliyyə və təşkilati dəstəyi ilə yaradılmışdır. Eyni zamanda Gdansk və Lublində bazarların inşası Dünya Bankından, Varşavadakı bazar isə Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının dəstəyi ilə həyata keçirilmişdir. Polşanın topdansatış bazarlarında, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin gəlirlərini artırmaq üçün Dövlət Kənd Təsərrüfatı Bazarlığı Agentliyi, kənd təsərrüfatı məhsullarının mövsümi artığının məqbul qiymətlərlə müdaxilə alış-verişlərini həyata keçirir və çatışmazlıq dövründə satır.

Yaponiyada bir çox kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün əlverişsiz şərtlərə baxmayaraq, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış bazarlarının iki səviyyəsi uğurla fəaliyyət göstərir - dövlət və yerli. Birinci səviyyəli bazarlar Yaponiyanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən, ikinci səviyyəli bazarlar isə əyalətlər tərəfindən qurulur. Kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növlərinin ümumi həcmində payı 75% olan qida məhsullarının topdansatış bazarlarında dövlət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən inhisar əleyhinə qanunvericiliyə riayət olunmasına, məhsulun keyfiyyətinə və qanunsuz idxalına ciddi nəzarət edilir.

Yuxarıda müzakirə olunan ölkələrdən fərqli olaraq İngiltərədə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı üzrə topdansatış bazarının payı əhəmiyyətsizdir - 35% və 65% - i ticarət müəssisələrini (supermarketləri), ixtisaslaşmış meyvə və tərəvəz mağazalarını, ictimai sahələrini əhatə edən pərakəndə müəssisələrin, kooperativlərin, topdansatış bazarları və auksionlar yolu ilə məhsulları kütləvi şəkildə satın alan iaşə müəssisələrinin payına düşür (Umarov S. 2012: s.106).

Dünyada kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının mümkün effektiv yollarından bəhs edərkən, ən populyar formanın böyük miqdarda kənd təsərrüfatı məhsullarının

ictimai tender yolu ilə satıldığı hərrac olduğu Hollandiyanın təcrübəsini xatırlatmaq lazımdır. Gələcəkdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satılması üçün ən çox tələb olunan mexanizmə çevriləcək bir fikir var. Belə bir bazarın uğurlu fəaliyyəti üçün bir şərt çox sayda alıcı və satıcı ilə bazar tarazlığı və uyğun qablaşdırmada yüksək keyfiyyətli sertifikatlaşdırılmış məhsullardır.

Azərbaycanda bu bazar forması hələ mövcud deyil və bu səbəbdən bu növ qarşılıqlı əlaqə perspektivlərini müəyyənləşdirmək çətindir, çünki satış mövsümü ərzində təklif tələbi xeyli üstələyir və bu da bir çox istehsalçı üçün itki ilə təhdid olunur. Bundan əlavə, hərracla yanaşı, sənaye üçün vacib bir cəhət, məsələn, ABŞ, Kanadada məhsul tədarükünün təşkili sistemində əsas komponentlər olan inkişaf etmiş bir infrastruktura malik böyük logistika komplekslərinin yaradılmasına ehtiyacdır. Qərbi Avropa, Avstraliya. Təəssüf ki, Rusiya Federasiyasında bu cür logistika hələ inkişafının ilkin mərhələsindədir.

Azərbaycanda mövcud olan şərtlər daxili aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı üçün strateji istiqamətlərin prioritetini müəyyənləşdirir, bunlardan biri də infrastruktur və sosial iaşə sistemlərinin inkişafı, topdan paylama mərkəzlərinin (TPM) tikintisi, tənzimləyicilərin formalaşdırılmasıdır hüquqi aktlar, rabitə üçün onlayn mənbələrin yaradılması və s. hər yerdə böyük regional və kiçik TPM-nin meydana çıxması fermerlərin fəaliyyətlərini həyata keçirərkən qarşılaşdıqları bir çox problemə (satış, nəqliyyat, saxlama, emal, marketinq və s.) bir həll olacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, innovativ texnologiyaların köməyi ilə inşa edilmiş müasir anbarların yaradılması dünya standartlarına uyğun olaraq istehsal olunan məhsulların itkisini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Əlavə olaraq məhsulların səmərəli saxlanması üçün potensialın tətbiqi, ilk növbədə, idxal payını, xüsusən mövsümlərarası dövrdə il ərzində rus fermerlərinin yüksək keyfiyyətli, üzvi məhsulları ilə milli bazarı əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq və ölkədəki kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri artımını yavaşladacaqdır.

3.2. Azərbaycanın aqrar sektorunun iqtisadi göstəriciləri ilə Dünya ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin müqayisəli təhlili

Dünya Bankının məlumatına görə, Azərbaycanda 2013-cü ildən etibarən Dünya Bankı kiçik və orta kənd təsərrüfatı müəssisələrinə məhsuldarlığı 60 %-dan çox artırmağa kömək etmiş, heyvan xəstəliklərinə nəzarət proqramı ilə ölkədəki bütün heyvandarlığın 70 %-ni dəstəkləmiş və toxum keyfiyyətini və istehsalını yaxşılaşdırmaq üçün toxum tədqiqatına və emalına sərmayə qoymuşdur.

Kənd təsərrüfatının inkişafı, 2050-ci ilə qədər həddindən artıq yoxsulluğa son qoymaq, ümumi firavanlığı artırmaq və 9,7 milyard insana ərzaq təmin etmək üçün ən güclü vasitələrdən biridir. Kənd təsərrüfatı sektorundakı böyümə, yoxsul təbəqələrin gəlirlərinin artırılmasında digər sektorlara nisbətən iki-dörd qat daha təsirli olur. 2016-cı ildə aparılan bir araşdırma, işləyən yetkin kasıb insanların yüzdə 65-inin kənd təsərrüfatından çörək qazandığını aşkar etmişdir.

İqtisadi böyümə üçün kənd təsərrüfatı da çox vacibdir: 2018-ci ildə dünya ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) 4 %-i, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə ÜDM-nin 25% -dən çoxunu təşkil etmişdir (<https://www.worldbank.org>, 2020).

Ancaq kənd təsərrüfatına əsaslanan böyümə, yoxsulluğun azaldılması və qida təhlükəsizliyi təhdid olunur: iqlim dəyişikliyi xüsusilə dünyanın ən qida təhlükəsizliyi olmayan bölgələrində məhsul məhsulunu azalda bilər. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və torpaq istifadəsi dəyişikliyi istixana qazı emissiyalarının təxminən 25 %-ni təşkil edir. Kənd təsərrüfatı sektorundakı təsirlərin azaldılması iqlim dəyişikliyinə həllinin bir hissəsidir.

Mövcud qida sistemi insanların və planetin sağlamlığını da təhdid edir: kənd təsərrüfatı su istifadəsinin 70 %-ini təşkil edir və yolverilməz səviyyədə çirklənmə və tullantı yaradır. Dünyadakı qidanın 1/3 hissəsi itir və ya boşa çıxır. Yemək itkisi və tullantılarla mübarizə qida və qida təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, iqlim hədəflərinə çatmaq və ətrafdakı təzyiqləri azaltmaq üçün də vacibdir. Qidalanma riskləri eyni zamanda dünya miqyasında ölümün əsas səbəbidir. Milyonlarla insan ya qidalanmır, ya da səhv qidalar yeyir, nəticədə xəstəlik və sağlamlıq böhranlarına səbəb ola biləcək ikiqat qidalanma yükü yaranır. 2020-ci il hesabatında təxminən

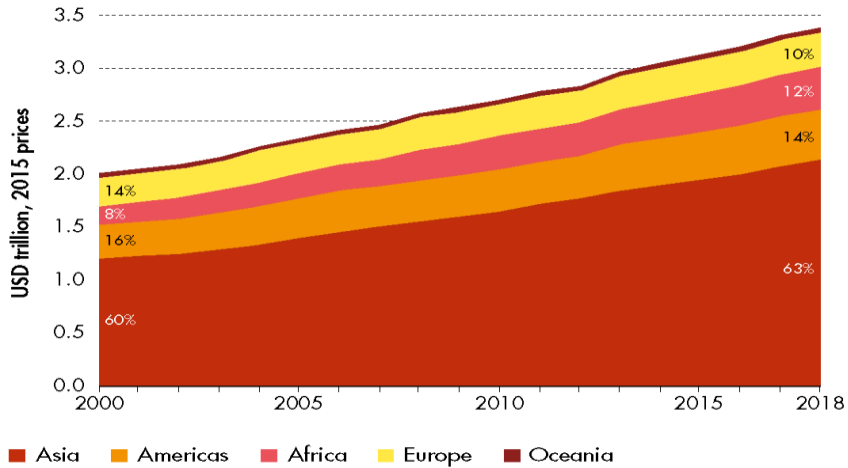
690 milyon insanın - ya da dünya əhalisinin 8.9 %-nin - beş il ərzində təxminən 60 milyon insanın ac qaldığı aşkar edildi. Yemək etibarsızlığı pəhrizin keyfiyyətini poza bilər və müxtəlif qidalanma şəkillərinin riskini artırır ki, bu da qidalanmaya və piylənməyə və kilolu insanlara səbəb ola bilər. Sağlam qidalanma dəyəri dünyada 3 milyarddan çox insanın imkanları xaricindədir.

FAO Statistika şöbəsi tərəfindən hazırlanan dünya ölkələrinin aqrar sektorunun iqtisadi göstəricilərini əks etdirən Kənd Təsərrüfatı - Statistik İllik Kitab adlı nəşr qlobal ərzaq və kənd təsərrüfatı mənzərəsini təsir edən əsas amillərin sintezini təqdim edir. Statistik məlumatlar kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin iqtisadi əhəmiyyətini, girişlərini, istehsalını və istehsal amillərini, qida təhlükəsizliyi və qidalanma təsirlərini və ətraf mühitə təsirlərini əhatə edən dörd tematik fəsildə təqdim olunur. İllik kitabçası siyasətçilər, tədqiqatçılar və analitiklər, habelə qida və kənd təsərrüfatının keçmişi, bu günü və gələcək inkişafı ilə maraqlanan geniş ictimaiyyət üçün əsas vasitədir.

Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə (SDG) çatmağın uzunmüddətli hədəfləri və ya COVID-in yaratdığı dərhal təhdidlə əlaqəli olaraq, trendləri izləmək və siyasət qərarlarını məlumatlandırmaq üçün hər zamankindən daha çox vaxtında, dəqiq və keyfiyyətli statistika vacibdir.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın yaratdığı qlobal əlavə dəyər, 2000-2018-ci illər arasında real olaraq 68 % artaraq 2018-ci ildə 3,4 trilyon ABŞ dollarına çatdı. Bu, 2000-ci illə müqayisədə 1,4 trilyon dollar artım deməkdir. Afrikada əlavə dəyər bu dövrdə 170 milyard ABŞ dollarından 397 milyard ABŞ dollarına qədər artaraq iki dəfədən çox artmışdır. Böyüklüyünə görə, Asiya, 2018-ci ildə dünya miqdarının 63 %-ü ilə qlobal kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq dəyərinə əsas qatqı təmin etdi: qitə 2000-ci ildə 1,2 trilyon ABŞ dollarından 2018-ci ildə 2,2 trilyon ABŞ dollarına qədər yüzdə 77 artım göstərir (<http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, 2020).

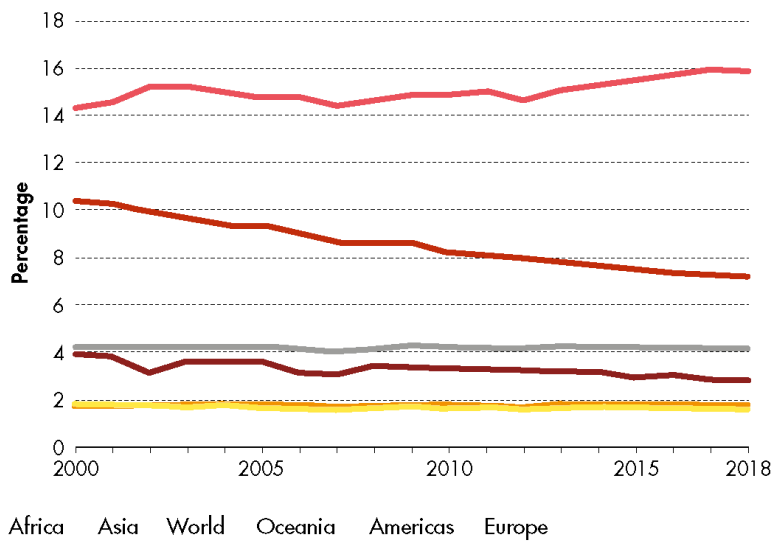
Qrafik 3: Bölgələrə görə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın əlavə dəyəri

Mənbə: <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, statistical yearbook, 2020

Amerika və Okeaniya, 2000-2018 dövründə sırasıyla 47 % və 21%-lik bir artım göstərərək, Avropa, kənd təsərrüfatı əlavə dəyərini 18 % artıraraq, 2000-ci ildəki 278 milyard ABŞ dollarından 2018-ci ildə 329 milyard dollara yüksəltdi. Ən böyük ölkələr kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq Qeyri-kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri kənd təsərrüfatını üstələdiyi üçün kənd təsərrüfatının ümumi daxili məhsula (ÜDM) qatqısı azaldı və ümumi ÜDM-in artımını müşayiət etməsi gözlənilir (<http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, 2020).

Qrafik 4: Kənd təsərrüfatına, meşə təsərrüfatına və balıq ovuna əlavə dəyərin bölgələrə görə ümumi gəlir payı (ABŞ 2015 qiymətləri)

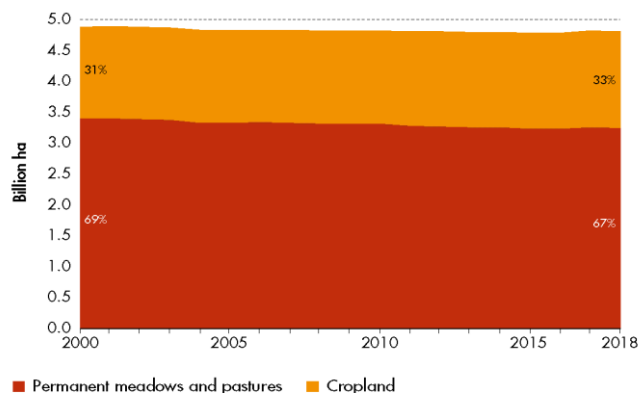
Mənbə: <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>. statistical yearbook, 2020

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıq ovundan əldə olunan əlavə dəyərin payı Afrika xaricində bütün bölgələrdə 2000-2018 arasında düşdü: Avropada 2018-ci ildə 1,8 %-dən 1,6 %-ə, Asiyada 10,3 %-dən 7,2 %-ə, 4,0 %-dən 2,9 %-ə Okeaniyada (Amerika səviyyəsində 1.8 % olaraq dəyişməz olaraq qaldı). Afrikada 14,3 %-dən 15,8 %-ə qədər artdı. Nadir hallarda müşahidə olunan bu tendensiya bir sıra ölkələrdə - Əlcəzair, Anqola, Çad, Konqo, Eritreya, Qabon, Qvineya, Mali, Mərakeş, Niger, Nigeriya və Sierra Leone-də kənd təsərrüfatında ÜDM payının artması ilə əlaqədardır. Bu ölkələr 2018-ci ildə Afrikada kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıqdan alınan əlavə dəyərin yarısını təşkil edir. Nisbətən kiçik iqtisadi ölçüsünə baxmayaraq, sektor aqrar sənaye dəyər zəncirində və təbii ehtiyatların istifadəsində həlledici rol oynayır.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı ətraf mühitin keyfiyyətinə və qida təhlükəsizliyinə ÜDM-ə verdiyi töhfənin göstəricisindən daha çox təsir göstərir.

2018-ci ildə qlobal əkinçilik ərazilərinin sahəsi 2000-ci illə müqayisədə 2 % və ya 0,08 milyard ha azalaraq 4,8 milyard hektar (ha) idi. 2000-2018-ci illər arasında kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların təxminən üçdə ikisi qalıcı çəmənliklər və otlaqlar üçün istifadə edilmişdir (3.2 milyard ha), 5 % azalmışdır (0.15 milyard ha). Ümumi kənd təsərrüfatı torpaqlarının üçdə biri 5 % (0,07 milyard ha) artan əkin sahələri (1,6 milyard ha) idi. 2000-ci ildən bəri kənd təsərrüfatı torpaqları azalsa da, 1990-cı illərə qədər əhəmiyyətli bir genişlənmə ilə 1961-2018 dövründə hər il orta hesabla 0,1% artdı (<http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, 2020).

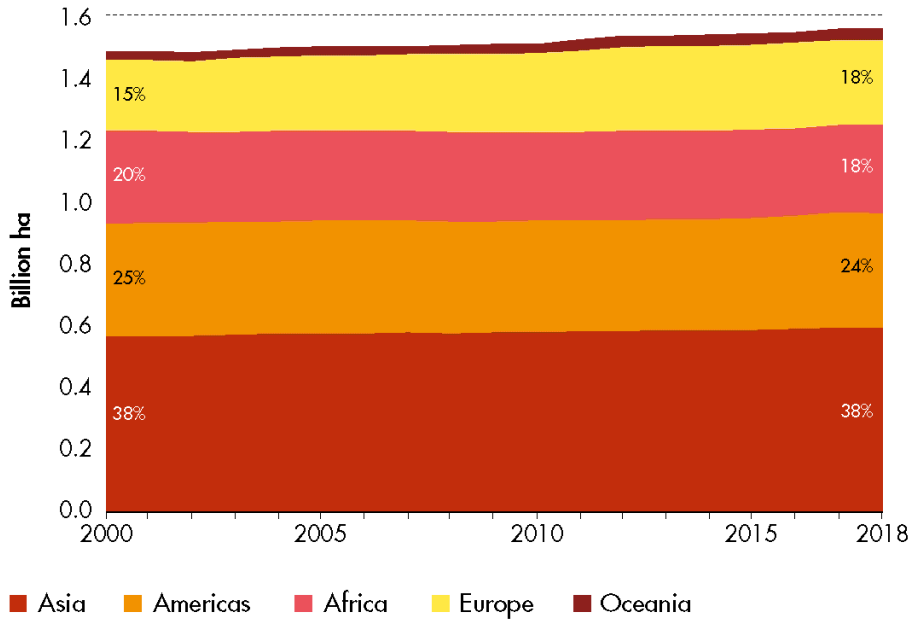
Qrafik 5: Dünya kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə

Mənbə: <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf> statistical yearbook, 2020

Qlobal əkin sahələrinin regional bölgüsü 2000 və 2018-ci illər arasında cüzi dərəcədə dəyişdi. 2018-ci ildə dünya əkin sahələrinin ən böyük payına Asiya sahib oldu (38 %), onu Amerika (24 %), Avropa (18 %), Afrika (18 %) və Okeaniya (2 %) izlədi. Buna baxmayaraq, bu dövrdə fərqli bölgələrdə əkin sahələrinin genişləndirilməsində fərqlər var idi - Okeaniya və Afrika hər ikisi də əkin sahələrində sürətlə böyüyürdü (sırasıyla 25 % və 21 %), Asiya daha mülayim böyüməyə (5 %) sahib idi. Bu dövrdə Amerikanın əkin sahələri az və ya çox sabit qaldı, Avropa əkinlərə ayrılan torpaq sahəsini azaldan yeganə bölgə idi.

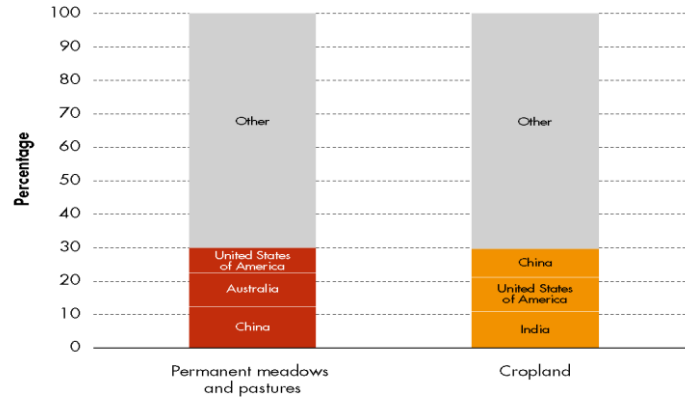
Qrafik 6: Bölgələrə görə əkin sahələrinin sahəsi

Mənbə: <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, statistical yearbook, 2020

Dünyanın əkin sahələrinin və qalıcı otlaq və otlaq sahələrinin təxminən 30 %-i mütləq bir ölkənin ən böyük ərazisi olan ölkələr olmayan üç ölkədə tapıla bilər. 2018-ci ildə qlobal daimi otlaq və otlaq sahələrinin 12 %i Çinə, 10 %-i Avstraliyaya, 8 %-i Amerika Birləşmiş Ştatlarına məxsus idi. Elə həmin il dünyada əkin sahələrinin ən böyük payına Hindistan (11%), Amerika Birləşmiş Ştatları (10 %) və Çin (9 %) gəlir. Kənd təsərrüfatı sahələrindəki əkin sahələrinə nisbətən geniş otlaqlar, məhsul yığım təcrübələrinə qarşı mal-qaranın artdığını göstərə bilər.

Qrafik 7: Dünya kənd təsərrüfatı torpaqları istifadə və əsas ölkələr (2018)

Mənbə: <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, statistical yearbook, 2020

Azərbaycanla müqayisə üçün həm bir sıra MDB, digər dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı göstəricilərindən istifadə edilmişdir.

Cədvəl 5: Dünya üzrə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıq ovu dəyərinin ümumi daxili məhsulda payı (ABŞ 2015 qiymətləri) (faizlə)

Ölkə	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Dünya	4	4.2	4.2	4.3	4.3	4.2	4.2	4.2	4.2
Afrika	1	14.7	14.8	15.0	15.3	15.5	15.7	15.9	15.8
Amerika	1	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.9	1.9	1.8
Asiya	1	9.3	8.2	7.8	7.7	7.5	7.4	7.3	7.2
Avropa	1	1.7	1.6	1.7	1.7	1.7	1.7	1.6	1.6
Okeaniya	4	3.6	3.3	3.2	3.2	3.0	3.1	2.9	2.9
Azərbaycan	1	10.8	5.6	6.2	5.9	6.2	6.5	6.8	7.0
Kanada	1	2.0	1.7	2.0	1.8	1.9	1.9	1.9	1.9
Çin	1	13.8	10.0	8.9	8.7	8.5	8.2	8.0	7.8
Fransa	1.7	1.5	1.6	1.4	1.6	1.6	1.4	1.5	1.5
Gürcüstan	16.7	14.2	8.6	8.5	8.1	7.8	7.4	6.5	7.1
Almaniya	0.8	0.7	0.8	0.8	0.8	0.7	0.7	0.6	0.6
İtaliya	2.1	1.9	1.9	2.0	2.0	2.1	2.0	1.9	1.9
Yaponiya	1.7	1.3	1.2	1.2	1.2	1.1	1.0	1.0	0.9
Qazaxıstan	7.9	6.3	5.1	4.7	4.6	4.7	4.9	4.9	4.9
Qırğızıstan	19.3	18.3	15.9	14.4	13.8	14.1	13.9	13.5	13.4
Norveç	1.2	1.3	1.6	1.6	1.7	1.5	1.4	1.5	1.4
Rusiya	4.8	4.1	3.4	3.6	3.7	3.9	3.9	3.9	3.8
İsveç	1.4	1.5	1.4	1.4	1.5	1.4	1.4	1.4	1.3
Türkiyə	9.9	8.6	8.2	7.0	6.7	6.9	6.5	6.4	6.3
Türkmenistan	22.9	18.5	11.3	8.5	8.3	9.3	8.7	8.8	8.9
Ukrayna	9.8	8.1	8.5	10.4	11.4	12.1	12.5	11.9	12.4
Amerika	0.9	1.0	0.9	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	0.9
Özbəkistan	35.0	36.3	32.5	31.5	31.2	30.8	30.8	29.8	28.4

Mənbə: <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, statistical yearbook, 2020

Cədvəl 5-də dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı meşə təsərrüfatı və balıq ovu dəyərini ümumi daxili məhsulda payı faizlə ifadə olunmuşdur. 2000-2018-ci illərdə Azərbaycanda dalğalanma olduğunu müşahidə edirik. Beləki 2000-2005-ci illərdə bu dəyər 1 %-dən 10,8 %-ə yüksəlmiş halda, 2005-2010-cu illərdə bu rəqəm yarıya qədər düşərək 5,6% təşkil etmiş, sonra 2018-ci ilə qədər yuxarı qalxaraq 7%-ə çatmışdır.

Digər dünya ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycan kənd təsərrüfatı meşə təsərrüfatı və balıq ovu dəyərini ümumi daxili məhsulda payına görə, Çindən (0,1%), Gürcüstandan (0,1%), Qırğızıstandan (6,3%), Türkmənistandan (1,9%), Ukraynadan (5,4%), Özbəkistandan (21,4 %) az paya sahibdir. Bununla bərabər, Azərbaycan Kanada (5,1%), Fransa (6%), Almaniya (6,1 %), İtaliya (5,1 %), Yaponiya (6,1 %), Qazaxıstan (2,1%), Norveç (5,6%), Rusiya (3,2%), İsveç (5,7%), Türkiyə (0,7%), Amerika Birləşmiş Ştatlarına (6,1%) nisbətdə kənd təsərrüfatı meşə təsərrüfatı və balıq ovu dəyərini ümumi daxili məhsulda çox paya sahibdir.

Cədvəl 6: Fındıq istehsal edən ölkələr

	Ölkə	İstehsal (ton)	Adam başına istehsal (Kg)	Sahə (hektar)	Məhsuldarlıq (Kg / hektar)
1	Türkiyə	420,000	5.197	436,869	961.4
2	İtaliya	120,572	1.995	75,050	1,606.6
3	Amerika Birləşmiş Ştatları	34,473	0.105	14,973	2,302.3
4	Azərbaycan	33,941	3.429	31,821	1,066.6
5	Gürcüstan	29,500	7.91	16,833	1,752.5
6	Çin	26,071	0.019	12,903	2,020.5
7	İran	16,327	0.2	17,899	912.2
8	Çili	16,173	0.92	13,109	1,233.8
9	İspaniya	15,306	0.328	14,197	1,078.1
10	Fransa	11,041	0.164	5,644	1,956.2

Mənbə: <https://www.atlasbig.com/en-us/countries-plum-production>, World's top Plum Producing Countries

Cədvəl 6-dən görüldüyü kimi, Azərbaycan fındıq istehsalına görə, ilk 10 ölkə arasında Türkiyə, İtaliya, ABŞ-dan sonra 4-cü sıradadır.

Cədvəl 7: Fermerlərin aldığı qiymətlərdə dəyişiklik (faizlə)

Ölkə	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Azərbaycan	11.2	8.8	20.9	4.9	-2.7	1.1	-0.8	12.7	4.1
Kanada	-5.2	-13.5	-6.1		-11.8	5.2	1.6	-0.7	-0.4
Çin		5.6	10.7	0.4	-6.5	-1.4			
Fransa		3.8	22.8	-3.1	-4.6	4.4	2.2	-0.6	10.7
Gürcüstan	-1.0	-5.7	7.3	4.6	20.1	-8.4	-8.8	9.2	3.5
Almaniya	1.0	-6.9	25.1	6.1	-10.6	-8.5	-3.5	14.5	2.1
İtaliya	-1.5	-6.5	5.2	3.6	0.1	-1.8	0.2	2.7	4.3
Yaponiya	-6.5	-3.5		-0.1	-2.9	3.6	7.2	0.9	2.5
Qazaxıstan	24.4	2.3	0.3	8.4	4.0	9.7	5.7	2.7	8.3
Qırğızıstan	36.4	16.3	-6.6	15.7	12.8	-7.9	-13.4	30.3	-4.8
Norveç	0.5	2.6	2.4	2.6	4.3	6.0	3.0		
Rusiya Federasiyası	18.9	-0.3	9.1	9.6	11.1	21.9	0.3	-4.5	4.4
İsveç	-3.5	-4.1	22.1	-0.6	-6.3	-4.7	-1.8	9.3	15.3
Türkiyə			14.2	0.6	18.8	6.3	4.2	6.0	16.2
Türkmənistan	17.7	5.8	2.3	1.1	0.6	-18.8			
Ukrayna	37.6	4.3	42.9	0.6	23.7	55.4	13.7	12.5	9.9
Amerika Birləşmiş Ştatları	-2.2	0.0	22.4	-10.4	-5.7	-8.3	-8.4	2.4	-6.9

Mənbə: <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf>, statistical yearbook, 2020

Cədvəl 7-dən görüldüyü kimi, 2000-2018-ci illərdə Azərbaycanda fermerlərin aldığı qiymətlərdə dəyişiklik baş vermişdir. Belə ki, 2000-2018-ci illərdə fermerlərin aldığı qiymətlərdə dəyişiklik 11,2 %-dən 4,1 %ə enmişdir. Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya, Ukrayna, ABŞ fermerlərinin də aldığı qiymətlər illər ərzində düşmüşdür. Bunun əksinə isə, Kanada, Fransa, Yaponiya Gürcüstan, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, İsveç, Türkiyə kimi ölkələrdə qiymətlərdə dəyişiklik artım göstərmişdir.

Beləliklə, Azərbaycanın aqrar sektorunun dünya ölkələri ilə müqayisəsi göstərdi ki, bu sektorun inkişafı üçün keçirilən islahatlar, qəbul edilən dövlət proqramları, tərtib olunan strateji planlar illər ərzində öz nəticəsini yavaş-yavaş verməyə başlamışdır. Bunu statistik göstəricilərdən də aydın görmək mümkündür. Bununla yanaşı, problemlər hələ də qalmaqdadır, islahatlar davam etdikcə mövcud problemlərin də öz həllini tapacağı şübhə doğurmur.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sosial-iqtisadi transformasiyaların hazırkı mərhələsində kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin artırılması aqrar sektorun islahatının nəzəri müddələrinin etibarlılığından asılıdır. Aqrar islahatlar aqrar əlaqələrin təkamülü, aqrar-sənaye kompleksinin bütün sisteminin, o cümlədən aqrar formasiyaların əsas transformasiyaları, idarəetmə quruluşu və metodları, istehsalın iqtisadi və hüquqi tənzimləmə metodlarıdır. Həyata keçirilməsinin ilkin şərtləri bunlardır: dövlət antiinhisar siyasəti, maddi bazanın yaradılması, hüquqi dəstək, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılara dövlət dəstəyi, elmi konsepsiya və həyata keçirilmə proqramı.

Kənd təsərrüfatı islahatlarının birinci mərhələsi kənd təsərrüfatının iqtisadi əsaslarını zəiflədən və pozan bir sıra mənfi nəticələrə səbəb oldu. Qərbi ölkələrinin bazar iqtisadiyyatı modelinin dövlət dəstəyi və elmi konsepsiyaların olmadığı şəraitdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi ilə sadə bir şəkildə köçürülməsi kəndin istehsal güclərini kökündən məhv etdi və kənd təsərrüfatı istehsalında kəskin azalmaya səbəb oldu. Kənd təsərrüfatında islahatlar aparən təşkilatların iqtisadi və iqtisadi əsaslarının nəzəriyyəsi və praktik tətbiqi metodoloji əsaslarının mövcud inkişaf səviyyəsi qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Bu səbəbdən, kənd təsərrüfatı təşkilatlarında gələcək islahatlar zamanı iqtisadi proseslərin tənzimlənməsi üçün qarşılıqlı əlaqəli texnika, metod və təşviq sistemi kifayət qədər etibarlı deyil.

Son illərdə kənd təsərrüfatında aparılan bazar dəyişiklikləri əsasən təşkilati-hüquqi quruluşdakı və mülkiyyət münasibətlərindəki dəyişikliklərə qədər azaldı, müxtəlif mülkiyyət və idarəetmə formalarının meydana çıxmasına kömək etdi. Xüsusi şərtlər nəzərə alınmadan inzibati təzyiq altında həyata keçirilən kənd təsərrüfatı sektorundakı müəssisələrin təşkilati və hüquqi formalarındakı dəyişiklik nəinki daxili artımın istehsal artımı üçün səfərbər olunmasına gətirib çıxardı və aşağı səviyyələrin səbəblərini aradan qaldırmadı. təsərrüfatların səmərəliliyi, lakin bəzi hallarda mövcud təşkilati və istehsal strukturlarının məhvinə kömək etmişdir.

Bu baxımdan təşkilati və istehsal strukturunda, təsərrüfatları idarə etmə üsullarında və metodlarında, təsərrüfatlararası vahidlərin fəaliyyətinin təşkili

şərtlərdəki dəyişiklik idarəetmənin iqtisadi mexanizminin yeni şərtlərə uyğunlaşdırılmasını tələb edir, çünki bu, zəruri şərtlər yaradır. yeni birləşmələrdə effektiv idarəetmə sisteminin təşkili üçün.

Azərbaycanda aqrar sektorunda islahatların təkmilləşdirilməsi üzrə müasir konsepsiya aşağıdakıları təmin etməlidir:

- aqrar-sənaye kompleksinin və aqrar sektorun inkişafının prioriteti;
- müvafiq respublika və regional proqramların icrası əsasında respublika üçün qida təchizatı sisteminin yaradılması;
- torpaq bazarının dövriyyəsi mexanizminin yaradılması yolu ilə torpaq islahatının daha da dərinləşdirilməsi; inhisarın aradan qaldırılması, satınalma, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və kənd təsərrüfatı xidmətləri sahəsində rəqabət mühitinin yaradılması;
- aqrosənaye kompleksinin texniki və texnoloji yenidən təchizatı məqsədi ilə investisiya axınlarının istiqamətlərinin dəyişdirilməsi;
- kənd yerlərində mənfi demografik proseslərin aradan qaldırılması üçün dövlət investisiyalarının sosial yönümünün gücləndirilməsi;
- aqrosənaye kompleksinin idarəedilməsi sisteminin və metodlarının yenidən qurulması.

Kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin birləşdirilməsi, kooperativ birliklərinin və regional aqrosənaye komplekslərinin birliklərinin təklif olunan təşkilati quruluşu və forma daxilində sahəvi inteqrasiya birləşmələri modeli əsasında şaquli-üfüqi aqrosənaye birləşmələrinin yaradılması yolu ilə baş verir. aqrosənaye-maliyyə qruplarının. Şaquli inteqrasiya fond dövriyyəsinə sürətləndirməyə imkan verir və aqrar islahatın investisiya cəlbəediciliyini artırır.

Tədqiqatlar göstərir ki, təşkilati və hüquqi statusundan asılı olmayaraq islah olunan təsərrüfatlar aşağıdakı müddəalara əsasən idarəetmə metodlarını və iqtisadi daxili münasibətləri inkişaf etdirməlidirlər: kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların və onların bölmələrinin fəaliyyətində marketinq və sahibkarlığın inkişafı; təşkilati və istehsal strukturunun modelləşdirilməsi və müəssisənin təsərrüfatdaxili optimallaşdırılmasının əsaslandırılması; əmək kollektivlərinin

ölçüsünün optimallaşdırılması; istehsalat planlaşdırılması, uçotu, nəzarəti, təsərrüfatdaxili bölmələrin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi; bölmələrin iqtisadiyyatla və öz aralarında istehsal və iqtisadi əlaqələrinin təşkili, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyətin gücləndirilməsi, maddi təşviqlərin təşkili.

Bazar şəraitində istehsalın artırılması üçün amillərin aktivləşdirilməsinin ən təsirli qolu iqtisadi təşviq sistemidir. Bunlar arasında əsas rolu müəssisənin kollektiv maraqlarına və işçilərin şəxsi mənafeələrinə ən çox təsir edən, onların düzgün birləşməsinə təmin edənlər oynayır. Bu güzəştlərdən istifadənin yalnız dövlətin deyil, əsasən yerli kənd təsərrüfatı orqanlarının, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəhbərlərinin və mütəxəssislərinin səlahiyyətində olması vacibdir. Bu təşviqlərə əmək gəlirlərinin ölçüsü, sahib, sahib olmaq hissi, işdən məmnunluq, mədəni və sosial xidmətlər, uşaq böyütmə şərtləri və s.

Təhlillərə əsasən, aqrar sektorun, yəni Azərbaycanın inkişafının regional problemləri müəyyən edilmişdir. Onların kənd təsərrüfatı sektoru və bütövlükdə bölgə iqtisadiyyatına təsiri müəyyən edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq aşağıdakıları təklif etdik:

- perspektivli, kənd təsərrüfatında təkrar istehsal prosesi üçün iqtisadi şərait yaratmaqla investisiya fəaliyyətinin intensivləşdirilməsini təmin edən dövlət tədbirlərinin qurulması yolu ilə respublikada əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, kəndlərə bütün səviyyələrdə, güzəştli uzunmüddətli dövlət dəstəyinin artırılmasıdır maliyyələşdirmə və vergi, kiçik sahibkarlığın gücləndirilməsi;

- respublikada güclü lizinq şirkətləri yaradaraq əsas fondların lizinq tədarükünü inkişaf etdirmək lazımdır. Ən real və təsirli kompensasiya lizinqi, yatırılan vəsait investora qaytarıldıqda və gəlir kənd təsərrüfatı məhsulları şəklində olduqda əməliyyatla birləşdirilir. Belə bir sxemin üstünlüyü, investisiya prosesi iştirakçıları üzərində ciddi nəzarətdə və investisiyaların cəlb edilməsi üçün aşağı xərclərdə, onlardan layihələrin icrası üçün istifadə olunmasında;

- torpaqların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, heyvandarlığın inkişafına, avadanlıqların alınmasına, habelə anbarlara, kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin

emalı və emalına qoyulan investisiyalara üstünlük verilməlidir. Sürətli gəlir gətirən rəqabətqabiliyyətli sahələrə və inkişafı daha çox sosial-iqtisadi problemlərin həllinə təsir göstərən sahələrə investisiya qoymaq lazımdır;

- kənd sakinləri üçün mənzil tikintisi yükünü yüngülləşdirəcək, ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirəcək, keyfiyyəti və estetikasını və kənd binalarının uyğunlaşmasını təmin edəcək tikinti şirkətlərinin daxil edilməsi ilə kənd inkişaf etdiricilərinin tikinti kooperativlərinin yaradılması məsləhətdir. Kənd yerlərində rahat mənzil tikintisi istehsalın artması ilə birbaşa əlaqəlidir, bu səbəbdən bütün maliyyə mənbələrini, bütün tikinti metodlarını işə salmaq və yerli mənbələrdən daha çox istifadə etmək lazımdır. Dövlət kənd yerlərində fərdi mənzil tikintisini güzəştli kreditlər verərək kənd təsərrüfatı məhsulları ilə geri qaytarmaqla (mal əti standart olaraq diri çəkiddə götürmək) dəstək fondu yaratmalıdır;

- respublika büdcəsindən və rayon və yerli idarələrin büdcələrindən kəndin sosial infrastrukturuna yönəldilən kapital qoyuluşlarını, torpaq sahələrinin icarəsi nəticəsində yaranan pul vəsaitləri çıxılmalarının, torpaq vergisi endirimlərinin bir hissəsini, kəndlərə dəstək fondundan və s.nəzərə almaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Ataşov B. (2017), “Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (nəzəriyyə və praktika)”, Bakı, 536 səh.
2. İbrahimov İ. (2012), “Aqrar iqtisadiyyatın aktual problemləri”, Bakı, “Elm” 132 səh.
3. Quliyev E. (2015), “Aqrar iqtisadiyyat”, Bakı, “Koorperasiya” 320 səh.
4. Rzayev M.A. “Kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından istifadənin aktual problemləri”. “Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı”, elmi-praktiki jurnal, 2020, №1.
5. Salahov S.V. “Kənd təsərrüfatının inkişaf meylləri və aqrar siyasətin prioritetləri”. Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı Elmi-Tədqiqat İnstitutunun “Elmi Əsərləri”, 2013, №4.

İngilis dilində

1. Barrett C.B., Carter M.R. and Timmer C.PA “Century-long Perspective on Agricultural Development”. American Journal of Agricultural Economics, 2015, 92(2), p.447- 468.
2. Byerlee D., Janvry A. ve Sadoulet E. “Agriculture for Development: Toward a New Paradigm. Annual Review of Resource Economics”, 2019, 1, p.15-31.
3. FAO. Investment, High-Level Expert Forum on How to Feed the World, 12-13 October, Rome, 2009.
4. Humbatova, S., & Hajiyev, N. (2018). Macroeconomic aspects of the price and the salary in development of competitive and export-oriented agriculture in Azerbaijan. Bulgarian Journal of Agricultural Science, 24 (2018), 368-379.
5. Humbatova, S., Hajiyev, N., Gasimov, R. K., & Tanriverdiyev, S. (2018). Interaction of Production Cost, Price and Labour Factors in Increase of Competitiveness in Agrarian Sector of Azerbaijan. Bulgarian Journal of Agricultural Science, 24 (2018), 23-34.
6. IPCC. Fourth Assessment Report: Climate Change 2007, (AR4).

7. Losch B., Fréguin-Gresh S., ve White E.T. (2012), “Structural Transformation and Rural Change Revisited. Challenges for Late Developing Countries in a Globalizing World”. The World Bank, 156 p.

8. OECD, Sustainable Agricultural Productivity Growth and Bridging the Gap for Small- family Farms. Interagency Report to the Mexican G20 Presidency. 12.06.2012.

9. Stern N. (2017), “The Economics of Climate Change-The Stern Review”. Cambridge: Cambridge University Press, 125 p.

Rus dilində

1. Акимова Ю.А., Коваленко Е.Г. “Органическое сельское хозяйство в ЕС для обеспечения приоритетов единой аграрной политики” // Современные проблемы науки и образования. 2015, № 2-3. 138 стр.

2. Акимова Ю.А., Коваленко Е.Г. “Органическое сельское хозяйство в ЕС для обеспечения приоритетов единой аграрной политики” // Современные проблемы науки и образования”. 2015, № 2-3. 138 стр.

3. Алексеева С.А. “Отечественный и зарубежный опыт финансовой поддержки сельского хозяйства” // Финансы. 2016, № 3. стр.34-41.

4. Асланов А. Стратегия реформ Гейдара Алиева: путь, ведущий от глубокого спада до невероятного прогресса // Бакинский рабочий. 4 мая. 2017, № 3 стр.4-5.

5. Беспалова А.А., Карпузова Э.М. (2017), “Сельское хозяйство Великобритании // Инновационные идеи молодых исследователей для агропромышленного комплекса России: Сборник атериалов Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых”, 300 стр.

6. Беспалова А.А., Карпузова Э.М. (2017), “Сельское хозяйство Великобритании // Инновационные идеи молодых исследователей для агропромышленного комплекса России: Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции молодых ученых” 300 стр.

7. Брянских С.П. (2017), “Экономика сельского хозяйства” / С.П. Брянских. - М.: Агропромиздат, 326 стр.

8. Вайцель Т.Г., Лещева М.Г. (2014), “Органическое сельское хозяйство Германии: опыт и перспективы внедрения в России” // Сборник научных статей по материалам Всероссийской научно-практической конференции: ответственный редактор Т.Н. Урядова. 438 стр.

9. Власов С.Д. Зарубежный опыт и проблемы инновационного развития сельского хозяйства России // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета, 2014, № 2. стр.124-127.

10. Джаббаров З. (2016), Агросектор увеличил объемы производства продукции //Бакинский рабочий. 7 декабря. 5 стр.

11. Климова Н.В. (2013), Особенности регулирующего воздействия государства на агробизнес в зарубежных странах // Научный журнал КубГАУ - Scientific Journal of KubSAU. № 90. стр.713-729.

12. Копотева И.В. (2016), Гражданское общество и гражданская активность сельской России // Крестьяноведение. № 1. стр.142-146.

13. Кузнецов В.В. (2018), Экономика сельского хозяйства / В.В. Кузнецов - Ростов-на-Дону: Феникс, 352 стр.

14. Куропятник О.В., Новиков А.Ю. (2010), Органическое сельское хозяйство во Франции // Вестник Московского государственного областного университета. № 2. стр.10-14.

15. Мансуров А.П., Зубренкова О.А., Федотова О.И. (2017), Зарубежный опыт развития крестьянских (фермерских) хозяйств // Вестник НГИЭИ. № 9. стр.135-146.

16. Маринченко Т.Е., Суркова Т.А., Карнаухов Б.И. (2016), Экологическое сельское хозяйство Германии // Пища. Экология. Качество: Труды XIII международной научно-практической конференции. Ответственные за выпуск: 272 стр.

17. Маринченко Т.Е., Суркова Т.А., Карнаухов Б.И. (2016), “Экологическое сельское хозяйство Германии // Пища. Экология. Качество: Труды XIII международной научно-практической конференции. Ответственные за выпуск”: О.К. Мотовилов, Н.И. Пыжикова, Нициевская К.Н.

272 стр.

18. Махмудов А. (2013), “Актуальные проблемы экономики Азербайджана”. Баку: изд. Шарг-Гарб, 424 стр.

19. Минаков, И.А. (2017), “Экономика сельскохозяйственного предприятия” / И.А. Минаков, А.А. Сабетова, Н.И. Куликов и др. М.: Колос С, 528 стр.

20. Никонов А.Г., Павлов В.И., Черницкий А.К. “К вопросу использования зарубежного опыта развития сельского хозяйства и сельских территорий в условиях усиления процессов глобализации” // Никоновские чтения. 2015, № 16. стр.220-221.

21. Умаров С.Т. “Опыт Англии по использованию экономического механизма в управлении сельского хозяйства” // Новые технологии. 2012, № 8. стр.106-107.

22. “Федеральный закон от 02.12.1994 № 53-ФЗ (ред. от 19.07.2011) «О закупках и поставках сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия для государственных нужд» // Собрание законодательства РФ, 05.12.1994, № 32, 330 стр.

23. Чуйко Н.А. “Основные подходы к регулированию генетически модифицированных организмов в международной практике // Сибирский юридический вестник”. 2011, № 1. стр.160-165.

24. Шарипов И.Н. “Влияние либерализации международной торговли на сельское хозяйство ФРГ и ЕС” // Экономика сельского хозяйства. Реферативный журнал. 2010, № 4. 933 стр.

İnternet resursları

1. [https://www.stat.gov.az/source/agri culture/](https://www.stat.gov.az/source/agri%20culture/) - Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi,

2. <http://www.ifpri.org/sites/default/files/publications/rr165.pdf>. - Headey D. ve Fan S. Reflections on the Global Food Crisis: How Did It Happen? How Has It Hurt? And How Can We Prevent the Next One? Research Monograph 165.

Washington D.C.: International Food Policy Research Institute (IFPRI), 2010.

Internet adresi:

3. <http://etsim.az/upload/Image/2017-1/2.%20AZƏRBAYCANDA%20KƏND%20TƏSƏRRÜFATI%20MƏHSULLAR%20İSTEHSALININ.pdf> “Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının Kobb-Duqlas funksiyası ilə təhlili”,

4. <https://www.atlasbig.com/en-us/countries-plum-production> - World's top Plum Producing Countries - AtlasBig.com

5. <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview#:~:text=Analyses%20in%202016%20found%20that,more%20than%2025%25%20of%20GDP.> - Worldbank

6. <http://www.agri-outlook.org/dataoecd/2/36/48184304.pdf>. - OECD/FAO. OECD-FAO Agricultural Outlook 2011-2020, 2011. Internet adresi:

7. <http://www.fao.org/3/cb1329en/CB1329EN.pdf> - World Food and Agriculture - Statistical Yearbook 2020,

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin əsas iqtisadi göstəriciləri.....	37
Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu (faizlə).....	39
Cədvəl 3: Fərdi sahibkar təsərrüfatlarının əsas iqtisadi göstəriciləri.....	43
Cədvəl 4: İqtisadi rayonlar üzrə təsərrüfatların sayı (vahid).....	45
Cədvəl 5: Dünya üzrə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıq ovu dəyərinin ümumi daxili məhsulda payı (ABŞ 2015 qiymətləri) (faizlə).....	62
Cədvəl 6: Fındıq istehsal edən ölkələr.....	63
Cədvəl 7: Fermerlərin aldığı qiymətlərdə dəyişiklik (faizlə).....	64

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Fərdi sahibkar təsərrüfatlarında məhsul satışının rentabeliyi (faizlə).....	44
Qrafik 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu (faktiki satış qiymətləri ilə) min manat.....	45
Qrafik 3: Bölgələrə görə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın əlavə dəyəri.....	59
Qrafik 4: Kənd təsərrüfatına, meşə təsərrüfatına və balıq ovuna əlavə dəyərin bölgələrə görə ümumi gəlir payı (ABŞ 2015 qiymətləri).....	59
Qrafik 5: Dünya kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə.....	60
Qrafik 6: Bölgələrə görə əkin sahələrinin sahəsi.....	61
Qrafik 7: Dünya kənd təsərrüfatı torpaqları istifadə və əsas ölkələr (2018).....	62